

U^P m³ l² U¹ m¹ h

Thunbergia

U¹ m¹ U¹ m¹ U¹ m¹

705

9(42)
U-66

U¹ m¹ U¹ m¹ U¹ m¹
1887

2004

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ

ԿԵՆԱՅ ԿԼԱՅՎԱՅ

ԳՐԵԱՅ

.ՄԵՔԱՒԼԻ ՍԵՊՈՒՂ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

ԽԱԶԻՆ ԱՐԲԱՋԱՄ ԹՈՎԱԾԱԾ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲԵՆ ՂԱԶԱՐ

1887

92

5-66

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՆԱՑ ԿԼԱՑՎԱՅ

9(42)
Մ-66

հ.

16625-58
16625-82

1002 / 3260

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ե Ն Ա Յ Կ Լ Ա Յ Վ Ա Յ

Գ Ր Ե Ա Յ

Մ Ե Ք Ա Ի Լ Ի Ս Ե Պ Ո Ւ Ն

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ա Յ

Պ. Ի Ա Ձ Ի Կ Ա Ր Ի Ա Ն Մ Թ Ո Վ Մ Ա Ս

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի Ս Ո Ւ Բ Բ Ե Վ Ա Ջ Ա Ր

1887

33548-4.1.

RECEIVED
JAN 10 1937

RECEIVED

RECEIVED

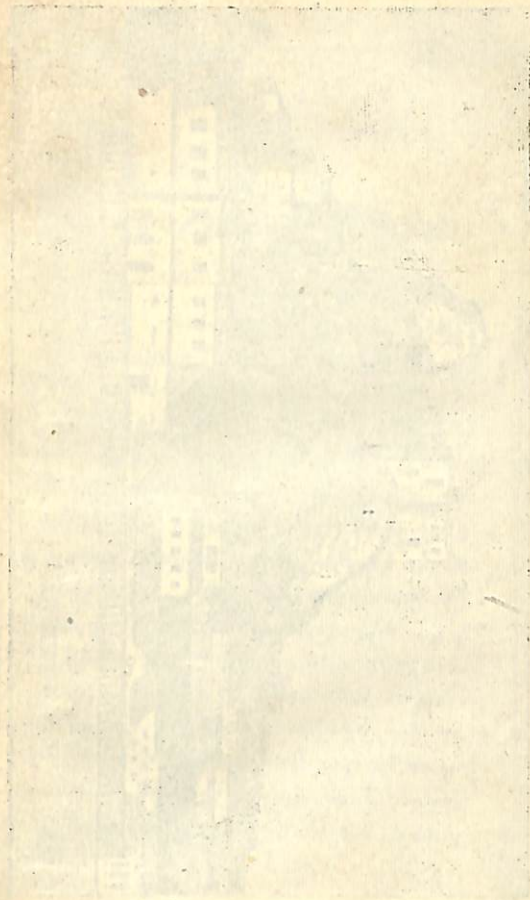
RECEIVED

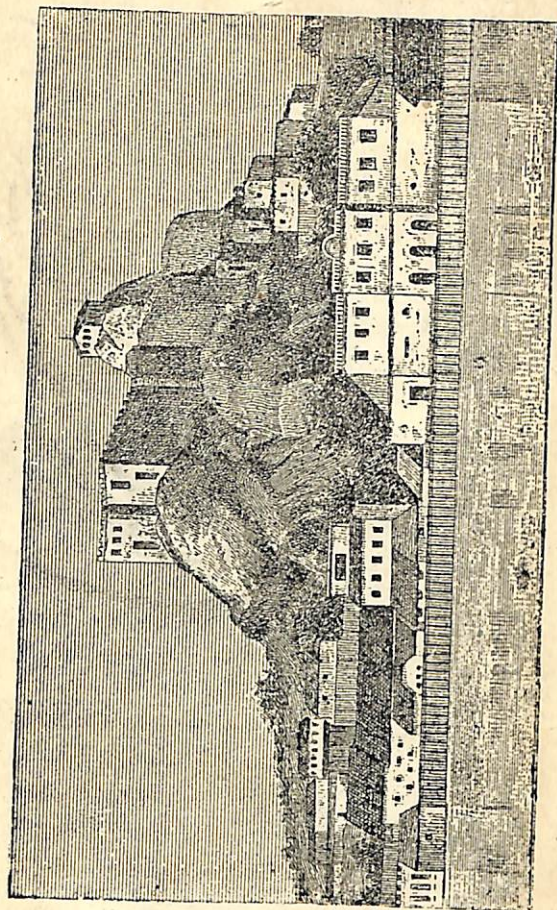

RECEIVED

RECEIVED

1937

ԱՌ

Պ. ՅՈՎՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

Զինչ ընտանեկան զօգիւ կցորդելումս ընդ ձեզ՝ քաղցրագոյն կայցէ, քան տեսանել եկեալ զձեզ գեղեցիկ առատաձեռնութեամբ ձերով և խնամովք բանասիրութեան՝ ի ծանօթումն ազգիս։ Այն ինչ խընդայի ես ի տեսիլ զարմանագեղ պատկերաց նշանաւորանցից պատմութեան Հայոց, զոր մեծապատիւ Հարք Մխիթարեան ուխտին՝ որ ի Վենետիկ, մատուցանեն մեզ ծախուք ձերովք ի պարծանս Հայրենեաց, և ի բարգաւաճանս ախորժակաց գեղարուեստից, գործ ճարտարաց նկարչութեան, ծանեայ ըղհրամանս ձեր և զկամս առ ի տալ

ածել ի լոյս և զմատենիկս զայս
գուղնաքեայ. ոչ ինչ խտրելով ընդ
մեծամեծս և ընդ մանունս, եթէ
միայն իցէ իւրաքանչիւր օգուտ իւր:
Հայեցեալ յօգտակարութիւն մա-
տենկանս այսորիկ, յորդորեաց զիս
բարեխառակ բարեկամ մեր Պա-
րոն Ա. Պ. Աղանուր, փոխել զսա ի
մեր լեզու. և իմ հասու լեալ եթէ
զոր պէտս հարցէ սա հայրենակը-
ցաց մերոց գաղթելոց ի Հնդկիս, և
զոր խրատս աղդեսցէ յամենեսին
առհասարակ, ահա զՎլայվ հայեցի
ուղերձեմ առ ձեզ. մաղթելով նմին
արդիւնս բարիս, և ազգասիրու-
թեան ձերուս նախանձորդս ան-
թուելիս:

Ձեր կարի սեղտիւ:

ԽԱՉԻԿ ԱՌԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՍԱՄԱՐՍԿ, ՃԱԽԱ.

12 Օգոստոս, 1886.

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ

ԱՌԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Նկարագիր Վլայվայ՝ ոչ պաճուճանք
ցնորականք, այլ պատմագրական հա-
ւաստիք, խելամուտ՝ արասցէ ինքնին
զընթերցասէրս, թէ առ ի՞նչ ի մթերից
հրաշազան գրոց դարուս՝ զսա ընտրեցի
մատուցանել ի ծանօթութիւն ազգիս:
Յայլս ի մատենից յաճախ լինի զարմա-
նալ ընդ աղողութիւնս մտաց մարդոյ,
և ընդ լաւութիւնս սրտի նորա գործ-
վել. իսկ ի սմա՝ կամաց մարդկայնոյ
կար երկաթի՝ հերքէ հրաշիւք իւրովք
զմոլար աղանդն զայն, որ յանհարինս
գրէ զդժուարինս: Անգիտանամք որչափ
ինչ կարեմք, մինչև զչափ առեալ ըզ-
կամաց մերոց: Եւ ճմարտութեանս
այսմիկ վկայէ ահա պատմութիւն կե-
նաց Վլայվայ:

Մատենագիր սորա թովմաս Բա-
բինկտոն Մեքալի, ազգաւ անգղիացի,
ծնաւ յամի 1800, և կնքեաց զկեանս
իւր յամի 1859: Սա մի ի սակաւուցան-
տի է յականաւորաց, որ յամենայն
ազգս բանասիրութեան համանգամայն
պայծառացան: Զուգափառ հռչակե-
ցաւ որպէս ճարտասան, որպէս ճառա-
գիր, որպէս քերթող և որպէս պատ-
մաբան: Երեսնամի մտեալ յատեն
տեսչութեան Անգղիոյ, առաքեցաւ ա-
պա յետ ամաց շորից ի խորհրդականու-
թիւն գերագոյն դատարանին ի Կալ-
կաթաւուր հետազօտեալ զվէպս Հընդ-
կաց, ի լոյս էած զհրաշագեղ ճառս իւր
զԿլայվայ և զՎարենայ Հաստինքսայ:

Երեւեազոյնք ի մատենագրութիւնս
նորա են Պատմութիւն Անգղիոյ, ճա-
ռագայթ փառաց դպրութեան ազգին,
զոր եթող անկատար, Տաղք նախնոյն
Հռովմայ, և Ճառք պատմականք և քըն-
նականք, հիառքանչ արուեստիւ յօրի-
նեալք. յորոց է և առաջիկայս:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՆԱՅ ԿԼԱՅ ՎԱՅ

Զարմանք թուեցան մեղ միշտ, զի ուր
ամենեցուն ծանօթ են անցք ինքնակա-
լութեան Սպանիացւոց յԱմերիկա, ան-
փոյթ առնեն ևս և Անգղիացիք զմեծա-
պայծառ նահատակութեանց գաւառա-
կըցի իւրեանց յարեւելս: Գիտէ ամենայն
մանուկ գպրոցական՝ թէ ո՛ր էա զՄոն-
տեզումս ի բանս, և ո՛րք խեղդ Ատա-
հալպայ. երկբայիմք, եթէ սակաւուց
արգէօք սմանց ի բազմաճմուռ իսկ ու-
րերոյն մարթիցի ասել թէ ո՛ր յաղթեաց
ի ճակատամարտին Փոքստայ, ո՛ր ըզ-
նախճիրս արեան գործեաց ի Պատնա,
ո՛ր իշխեաց Սուրաշա Տովլա, յԱւուզ-
թէ 'ի Տրուանքօր, և կամ 'Հոլկար'
զՀնդկաց եթէ զՀադարացւոց պաշտէր

ղգեն: Համայն և յաղթութիւնք Սպանիացւոց կանգնեցան ի վերայ վայրենեաց, որք թափուրք էին ի դպրութենէ, որք անգէտք էին պիտառութեան հրահալից, որք չէին մղեալ անասնիկ ինչ ի դօրժ. որոց հնարք զինուց էին միայն պարսաքարինք և փուշք ձկանց. որք հրէշս խառնագազանս համարէին զհեծեալն յերկնարս. որք զզօրս հրազինեալս առ կախարդս ունէին՝ բաւականս ի վտարել զորոտմունս և զփայլատակունս երկնից: Ի նուաճել Անգլիացւոց զՆիգիկս, Ժողովուրդ աշխարհին տասնապատիկ առաւելոյր թուով՝ քան զԱմերիկացիս պարտաւս ի Սպանիացւոց. և դոգջիր հաւասար յաղթականաց նոցին՝ քաջ բարգաւաճէր: Կանգնեալ էր նորա քաղաքս ընդարձակս և հոյակապս քան զՍարագոս և քան զՏոլէդոյ, և տպարանս բարեաւսիլս և բազմածախս քան զԷկեղեցին մեծափառ՝ որ ի Սիվիլ: Էին նորա սեղանաւորք ճոխադոյնք քան զճախադոյնս

ի վաճառականաց՝ որ ի Բարսելոն և ի Կադիս. նախարարք, որոց պայծառութիւն անցանէր զանցանէր քան ըզբարեփառին Փերսինանտայ. այրուծի անբաւ. և գունդագունդ հրազինութիւնք՝ որ զարմանս ամէկին և զօրավարին մեծի: Արժան էր որոց միանգամ փոյթ ինչիցէ զայլ և այլ մասանց պատմութեան, հետազօտել և գիտել, եթէ զխմրդ նուազունք ոմանք, զորս ծով համատարած ի հայրենեացն անջրպետէր, ի սակաւ ամս անրեցին միում ի յաղթ պետութեանց աշխարհի: Այլ եթէ ոչ խաբիմք չարաչար, յուովք յընթերցանեւեաց խորշին ի ձանձրութենէ անհամ գրեկոյն՝ որ աւանդեն զայն:

Թերութեան պատմագրաց իցեն թերևս յանցանք յայտմ մասին. մեծափառակ մատեան Միլայ վերջանայ ի բազմերանդ և ի կենդանատիպ նկարագրութեանց, որ զբոսացուցանեն զընթերցասէրս: Որպէս ի կերպարանս բանից և ի կորովս նկարուց ոչինչ ի վայր քան

զայլսի յանգղիացի պատմագրաց, թար-
թափի 'ի մանուհս ձանձրացուցիւս .
մինչև ի միում ուրեք ի հատորոց գրոց
իւրոց՝ ծախել նմա ի վէպ անցնիւր երկ-
օրեայ անցից՝ բազմատար էջ մի գրեթէ
ողջոյն: Նմին իրի սկսածութիւն նորա
հաւատարիմ յոյժ յաւանդս, և ի գար-
ձուածս բանից վայելչագէղ, ոչ հռչա-
կեցաւ երբէք, և դուն ուրեք այժմ ըն-
թեանու որ զայն:

Խիթամբ եթէ մարթիցի և գրոց
տեառն Յովհանիսի Մեղքոմայ յանկու-
ցանել զընթեանիս՝ վաղ ուրեմն սար-
տուցեալս ի Միւլայ և Որմեայ: Նիւթք
արգարև յարգոյք աւանդեցան Մեղք-
ոմայ ի Պովսեայ . այլ թէ արուեստաբար
պատշաճեցան այնք ի պատմութիւն,
զայն ասել ոչ ունիմք: Սակայն ոչ է օ-
րէն այսպանել զգիրս որ ի վայելչութիւն
գայր ամփոփութեամբ՝ տարերբ և ճա-
հաւոր կարգաւ, եթէ յերկարէին կեանք
մատենագրին՝ առ ի կատարել և յղկել
զայն: Մտագիւր մանաւանդ ընումք ըզ-

հաճոյս հատուցանելոյ զնորհակալիս
մեր՝ աղիուական առհմին, որում՝ ընդ
այսբանեաց սիտանի և նորանշան գի-
տելեաց՝ գտանիմք շնորհապարտ:

Խելամտութիւն մատենին, թէ և նե-
րեսցուք իսկ զամենայն ակնառութիւն,
որով տուեալ և առեալ իցեն տեղեկու-
թիւնք նորին, բնաւ իսկ պանծացու-
ցանէ զբարս Վլայվայ: Ապաքէն հրա-
ժարիմք մէք ի համամտութենէ Մե-
քոմայ, որոյ սէր գէշ զսիրով կենսա-
գրաց, և որ ի գործս գրուատելոյն իւ-
րոյ՝ ոչ այլ ինչ կարէ տեսանել, բայց
խմստութիւն և արգարութիւն: Այլ
և քաւ լնցի միաբանել մեզ ի գժնեայ
գատատան Միւլայ, որ վարկպարողի
պատմագրէ զգնացս Վլայվայ: Վլայվ ի-
բրև զյոգունս ի մարդկանէ զգածեալս
բուռն կրիւք և ի հզօր հրապուրանաց
փորձեալս, յանցեաւ չարաչար . բայց
որ ի բովանդակ տապարէզ կենաց նո-
րին քաջիկ ակնարկիցէ, խոստովանեսցի
աներկբայ, զե կղզին Արգիւս բերրի ի

գիւցաղունս և ի տէրունիս, գուն ու-
րէք յարոյց զոր վէճ քան զնա ի զէնս
և ի խորհուրդս:

Կլայվեանք անգասին յերկոտասան
գարէ ընտկէին ի դիւրագին վիճակի ու-
րէք ի Շրոպշայր գաւառի: Առ թագա-
ւորութեամբն Գէորգայ առաջնոյ՝ տի-
րէր գուգնաքեայ և վաղէմի ժառանգու-
թեանս այսմիկ՝ Հովնաթո Կլայվ, այր
աննէնգ և անընդունակ մեծ ի աջողակու-
թեան: Կրթեալ էր նա յիրաւագիտու-
թիւն, և բաժանէր զժամանակ իւր ի
զբաղանս օրինաց, և ի խնամս կալուա-
ծոյն: Կին ամեալ զգուսար ուրումն
Գասքիլայ, եղև հայր բազմաթիւ աղգա-
տոհմի: Հռոբերտ որդի նորա երէց, հա-
ւակ բրիտանիկ ինքնակալութեան ի
Հնդիկս, ծնաւ յամի 1725, ի քսանե-
րորդ իններորդ աւճար ամսեան սեպ-
տեմբերի, ի վաղէմի վիճակի անդ նա,
խահարց իւրոց:

Վաղ իսկ նշմարեցան ի մանկանն այ-

րական բարուցն տիպք: Գոն դեռ նա
մականի գրեալ յաղգականաց նորին,
այն ինչ աղայ եսթնամեայ էր նա. և է
տեսանել անտի, զի և յայն սկզբնաբոյս
տիս ջորաւոր կամք նորա և կիրք հրա-
բորբոք գրգեալք յանվէհեր բնաւորու-
թենէն, որ երբէք երբէք ի խելայեղու-
թիւն թուէր զառաժանել, անհանգըս-
տէին զընտանիս նորա: Քեռի նորա ասէ
զնմանէ. ի բնէ բերի ի կռիւ. օրով
այնպէս վայրագանայ և խրոխտայ, մին-
չև ի վեր վաղել նմա յամենայն սնոտի
գէպս: Յիւն տակաւին գրացիք նորա
ալեորք լուեալ ի ծնողաց, զհարգ մա-
նուկն Կլայվ ելանէր ի գլուխ երկնա-
բերձ գմբէթի եկեղեցւոյ իւրեանց. և
իբր բաղմեալ հուշ ի ծագ անդր, ահա
բեկէր զամենեսին ի տեսիլ վտանգին:
Պատմի դարձեալ եթէ հրոսայ հինից
արարեալ նորա ի պարագորդ մանկաւոյ
քաղաքին, բռնաղբօսէր զկրպակաւորս
հարկել ինքեան խնձորս և դանկս. քո-
խանակ այնր գրաւականեալ զանձն ի

պահ պատճենահանաց նողին: Յղեցաւ դը-
պրոցէ ի դպրոց. ոչ ուրեք ուսեալ ինչ
ըստ պատշաճի, և ամենայն ուրեք ստա-
հակ համբաւեալ: Ասի զգացեալ ու-
րումն ի վարժապետաց նորա, և նախա-
ձայնեալ, թէ տղայն յոյ՛՛ հանգերձեալ
էր այր անուանի լինել յաշխարհի. այլ
ամենեքեան համարէին զհէքն Հոռեբերա
մանուկ Թանձրամիտ, թէ արդեօք և ա-
պիրատ: Ընտանիք նորա, որ ոչ իմիք
ակն ունէին յազամարութենէ նորին և
ի խեղութենէ, խնդամիտ ընկալան նմա
զպաշտօն դպրի վաճառակցութեան Ա-
րեւելեան Հնդկաց. և արկին զնա ի նաւ,
գնալ մեծանալ, կամ մեռանել ի ջեր-
մանէ ի Մադրաս:

Ոչ էր Կլայվայ ակն ունել բախտի
պարմանեաց, զորս այժմ ամի ամի ար-
ձակէ վարժարան Անգղիոյ ի կայս ինք-
նակալութեան ազգին յԱսիա: Վաճա-
ռակցութիւն Արեւելեան Հնդկաց կոչէր
յայնժամ ջոկ իմն լոկ վաճառականաց.
և վիճակ նորա ի Հնդկիս ունէր սակաւ

արտաւարտ, ընդ որում հարկս հարկա-
նէր բնիկ պետութեանց երկրին: Զորա-
կան նորա սակաւաձեռն՝ հաղիւ թէ բա-
ւէր յամբուլութիւն գղեկաց երկուց և
կամ երկց՝ անարուեստ կանգնելոց ի
պահ շտեմարանացն նորին: Պահակա-
պանքս այսոքիկ նուազունք՝ ըստ մեծի
մասին կազմէին ի Հնդկաց. որոց չև ևս
մարդեալ ըստ օրինի զնորութեան
Եւրոպացւոց, և վառէին՝ որ յասպար և
ի սուսեր, և որ յաղեղն և ի նետ: Ոչ
էր պաշտօնէից վաճառականացն վարել
զերս իրաւանց, գրամաց և գեսպանաց
մեծի աշխարհի, որպէս յայժմուս, այլ
ստանալ զազնամաղխս վաճառաց, կան-
խել ոստայնանկաց զգինս անկուածոց,
բառնալ բեռինս ի նաւ, և ակն տալ
մանաւանդ ի վաճառականս օտարս, որ
իշխիցեն խրամատել զմեկին շահավա-
ճաւնոցա: Տրուպ դպրաց նոցին այնքան
գոյզն էին վարձք, մինչև հաղիւ կարել
նոցա ընուլ զկարեւոր պէտս իւրեանց ա-
ռանց անկանելոյ ի պարտիս: Իսկ երի-

ցադոյնք ի նոցանէ պարապեալ յուրոյն վաճառաչահութիւն, ճոխանային յանձնիւր շահուց: և որ կարէինն հասանել ի կատար անդր պաշտաման իւրեանց, մթերէին անձանց մեծութիւնս բազումս:

Մագրաս, ուր կարգեցաւ կլայլ ի դործ, զառաջին թերևս ունէր յայնժամ աեղի ի գաղթականս վաճառականաց մերոց: Ի դարէ հետէ կանգնէր անդ յապալէր ուրեք վայրի կոծեւոյ ի յարածուփ ծովէ՝ ամրոց ինչ, Սուրբ Գէորգ անուն. և ելեալ առ նովաւ քաղաք մարդաշատ, որպէս ելանէն յարեւել քաղաքանի հանգիստարադ գգմենոյ մարդարեկն: Ելն իսկ անդր ի բացի և բազում սպիտակ ամառանոցք, շրջապատեալք յիւրաքանչիւր գրախաից. ուր յետ առօրեայ վաստաւոց՝ մեկնէին ճոխք ի պաշտօնէից անտի վայելել ի զով աղօթս շնչեալս ի մոռաս արևու՝ ի ծոցոյն Բենգալայ: Վաճառական աւագանւոյս այսոցիկ թուրի զակատեալ ի

զեղխութիւնս, ի պերճանս և ի կենցաղ բազմապայծառ քան զտառնակալաց և զքաղաքավարաց վեհից՝ որ յաջորդեցինն զնոսա: Այլ գիւրութեան կենաց պակասէր նոցա խելամոռութիւն: Հայթայթանք յուրվք՝ որ այժմ ամառքէն զտապ օգոց, զառողջութիւն կազդուրեն և յերկարեն զկեանս, անծանօթք էին: Նուազագոյն լինէին յայնժամ երթևեկք յԵւրոպա. և նաւարկութիւն զհրօտանգանաւն Բարեյուսոց, որ յաճախ յեռամենայ աւուրս արարաւ առ մեօք, յերկարաձգէր զամիսս վեց, և մերթ ևս աւելի քան զամ մի: Այսր աղագաւ Անգղիացին յայնժամ ի Հընդիկս առաւել խորթանայր ի հայրենեացն. առաւել զառածանէր ի սովորութիւնս Հնդկաց, և նուազ ի գարձին ի ճահ գայր ընկերութեան Եւրոպացւոց քան զարգիս:

Յամրոցի անդ և ի սահմանս նորին՝ օձան առեալ Անգղիացւոց ի պետութենէ Հնդկաց, արձակ վարէին իշխանու-

Թեամբ. որպիսի էր և հանուրց հնգիկ տեարց մեծամեծ կալուածոց ի սահմանս իւրաքանչիւր. այլ էր նոցա յերազեալ երբէք զինգիր ինքնիշխան զօրութեան: Տիրէր անդ ի շրջակայ երկրին իշխանն Կառնատիկայ, Նոբաբի ի Հնդկաց անուանեալ փոխանորդ նախարարին Տեքանայ, Նիղամ կոչեցելոյ. որ և ինքն փոխանորդ ևեթ էր այնր մեծայաղթ իշխանի, զոր նախնիք Մեծն Մողլը առձայնեն: Անուանես այսոքիկ, երբեմն վեհք և ահաւորք, կան մնան տակաւին: Է տակաւին իշխան ի Կառնատիկ, որ կէայ ի առձկէ զոր Անդղիացիք հանեն նմա ի հասից դառաւին, ուր հարք նորա իշխեցին: Է տակաւին և նախարար ոմն, զորոյ պակուցանեն զմայրաքաղաք պարեկապանք Անդղիացոց. և ոստիկան նոցա պատրուակաւ խրատու՝ տայ նմա հրամանս անհակառակելիս: Է դարձեալ և Մողլը ոմն տակաւին, որում ներեալ է ունէլ ընդ խաղ զարքունիս, և զպերսանս ընդունէլ:

բայց ի նպատուել և կամ ի փեսուել ումէք՝ անզօր է քան զէտին պաշտօնեայս վաճառականացն Անդղիացոց:

Նաւագնացութիւն Կլայվայ տաղաւացոյց զնա չարացար և յայնմ տիս: Զամիսս ինչ զկայ էառ նաւն ի Պրազիլ. ուր պատանին բախտախնդիր ուսաւ հարեանցի զբարբառ լուսիտանիկ. և զգրամս իւր վտանեաց իսպառ: Աւելի քան զամ մի յամեալ ի ծովու, ապա հասանէր ի Հնդկիս: Ի վիշտանհնարին անկաւ ի Մագրաս. արծաթ նորա սպառեալ, Թոշակ դուզնաքեայ, պատահար պարտուց. օթեան նորա յոռի և դժօխըմբեր, ի նահանգի՝ ուր Եւրոպացոց ի լայնալիւր և ի բարեգիր սենեակս ևեթ մարթի տոկալ տապոյ օդոց: Տուեալ էին նմա Թղթեան ընծայութեան յանուն ուրուք, այլ յիջանել Կլայվայ ի Մագրաս, նաւեալ էր սա յԱնդղիս: Անհամբոյր և ամբարհաւաճ բնաւորութիւն պատանեոյն՝ ոչ Թողոյր նմա ընծայեցուցանել զանձն օտարաց. և զա-

միսս բազումն եղեալ է Հնդիկս, ապա
ծանօթանայր միակ աղբատոհմի : Ա-
ռողջութիւն նորա և աշխոյժք նուա-
ղէին յօգոց նահանգին, և խիզախ և է-
ռանդուն բարուցն ոչ ի ճահ սպտահէր
պաշտօն նորին : Գեղձոյր և հառաչէր
առ հայրենիս, և ի թուղթս իւր առ աղ-
գականսն՝ մերկանայր սրտառուէ զան-
ձուկ խանդաղաւելի, որում ոչ էր ափն
ունել ոչ յապառուս մանկութենէ նո-
րա, և ոչ ի զորդուն տիոցն անամբելի
գժնէութենէ : Քանզի գրէր. Յորմէ հե-
տէ մեկնեցայ ի բնիկ երկրէս, չեղև ինձ
վայելել և ոչ յօր մի բարեբաստիկ : Եւ
յաւելայր. Ի խորհէն իմում ի սիրելին
իմ հայրենիս, գելանի սիրտ իմ : Եթէ
հասանիցէ ինձ նսեհ դառնալոյ անդր
վերստին, և մանաւանդ ի բուն քաղաքն
իմ՝ ի միջավայր բնաւիցս իմոց ըզձից,
ամենայն ինչ զոր մարթի յուսալ և
ցանկալ՝ յանդիման լիցի ինձ միահա-
ղայն :

Այլ եգիտ նա սպառուական իմն սփո-

փանս. զի էր կուսակալին Անդղիացւոց
մատենագարան աշխիւ. և տուաւ նմա
անգր մասնել : Եւ յաճախեալ պա-
տանւոյն յընթերցանութիւն, ստացաւ
յայնժամ գրեթէ զամենայն գրադիտու-
թիւն իւր : Զորաչար յուլացեալ էր
ի մանկութեան. ի պատանեկութեան
փոյթ կալաւ մեծաջան ի բանասիրու-
թիւն :

Բայց ոչ օգոց վատախառնութիւն,
ոչ կարօտութիւն կարեորաց, ոչ գրոց
փոյթ և ոչ թախիծք անձկարեկ նժգե-
հութեան՝ կարացին ի համբոյր ածել
զամեհութիւն յանձնապատան մտաց
նորա : Գնայր նա ընդ վեհագունից իւ-
րոց ի պաշտաման՝ զոր օրինակ գնա-
ցեալ էր ընդ վարժապետաց ի գպրոցի.
յաճախ ի վասնդի լեալ կորստեան
պաշտաման իւրոյ : Ի բնակել նորին ի
վանս գպրաց, երկիցս փորձեցաւ ան-
ձին առնել. և երկիցս ոչ արձակեցաւ
հրազենն կռեալ ի գլուխ իւր : Այսմ
ապրանաց ասի աղբեալ ի նա, որպէս

հանդուհաւոր փրկութեան ազգեալ էր
ի Վալլենստէն: Զննեալ նորա զգէնն, և
զճիշդ լրութիւն նորին ստուգեալ, ձայն
արձակէր. Անշուշտ առ մեծ ինչ տպրե-
ցայ:

Զայսու ժամանակաւ այն ինչ ամե-
նայն յոյս Կլայվայ Թուէր ի գերեւե-
լանէլ, գէպք յեղակարծում հորգեցին
նմա նոր վերելս ի պայծառութիւն:
Եւրոպոյ յամաց հեռէ պատաղէր ի պա-
տերազմ պայազատութեան Աւստրիա-
ցւոց. Գէորգ Եր' րորդ արքայ Անգ-
ղիացւոց սերա նիզակակից էր Մարե-
մայ Թերեզայ, իսկ առնին Բորբոնայ զհա-
կառակ կողմն ունէր: Անգղիոյ յայնժամ
իսկ թէպէտ գերազօր ի ծովու, չև ևս
կարէր անդուգական զինուք ձայն տալ
ընդգէմ ծովամարտիկ զօրութեան հա-
նուրց ազգաց աշխարհի միահամուռ, և
ծանր թուէր նմա ընդ համադումար
նաւատորմի Գաղղիացւոց և Սպանիա-
ցւոց մէկ զմարտ: Զօրանայր Գաղղիա
ի ծովս արեւելից. Լապուերոնէս կու-

սակալ Մաւրիտանիոյ, այր մեծահան-
ճար և առաքինի, առաջնորդէր արշա-
ւանի յերկիր Նիգիաց. և թէպէտ զգէմ
կալաւ նմա նաւատորմ՝ Անգղիացւոց,
նաւեաց հաս էջ ի ցամաք. զօր դումա-
րեաց, եկն երեւցաւ առաջի Մադրա-
սայ. և հարկեցոյց զքաղաքն և զամրոց՝
խօսել ի խաղաղութիւն: Առան փա-
կանք քաղաքին և մթերք վաճառաց Անգ-
ղիացւոց ի յաղթականացն, իբր ի մրցա-
նակ մարտի. և գրօն գաղղիացի պարզե-
ցաւ զամրոցուն: Պայմանեալ էր յուխ-
տին խաղաղութեան գրեւ քաղաքայ-
նոցն՝ ըստ բանի լոկոյ՝ ի կալանաւորս
պատերազմի, և քաղաքին կալ ի ձեռս
Գաղղիացւոց, մինչև փրկանաւորեցի.
Լապուերոնէս գրաւականեաց զպատիւ
անձին, ոչ խնդրել փրկանս ծանուս:

Սակայն ընդ յաջողութիւն Լապուեր-
տոնեայ խանգայր հայրենակից նորին
Տալլէս կուսակալ Պոնտիէրեայ: Այլ
և երկնեալ իսկ էր սորա ի մոտ խոր-
հուրդս հսկայածես. որով անգէպ գա-

1002 / 5960 / 16625-58

տէր գարձուցանել զՄադրաս յԱնգլիացիս: Սմին իրի ղեկոյց նա նոցա, զի Լապուերտոնէս ելեալ էր ըստ կար պայմանի իւրոյ, զի կուսակալին և եթ Պոնտիշերեայ անկ էր անօրինել զաշխարհակալութիւնս գաղղիական զինուոց ի Հնդկիս. և զի հիմն ի վեր կործանեացի Մադրաս: Հարկ եղև Լապուերտոնեայ տեղի տալ նմա. և ցասուցեալ Անգլիացւոց ընդ գրծանս ուխտին, գրգռեցան ևս քան զևս ի ամարդութենէ անտի, որով վարեցաւ Տոպլէս ընդ նշանաւորս ի նոցանէ: Քանզի զկուսակալն և զյոգոնս յերևելեաց ամրոցին՝ յղեալ ի ձեռն զինուորաց ի Պոնտիշերի, ետ անդ հանգիսիս շրջեցուցանել զնոսա ընդ քաղաքն՝ ի անսիլ բերաւոր մարդկան: Այսու Թանձրագոյն գրծանօք հասարակաց հաւատոց՝ համարեցան Անգլիացիք լուծեալ պարտուց ուխտին կուլոյ ընդ Լապուերտոնեայ, և կարի յիրաւի: Փախեաւ կլալով գիշերաւ ի քաղաքէն, ծպտեալ ի ձև հագարացի, և անկաւ

յամուր ուրեք Սուրբ Դաւիթ անուն, ի մի ի փոքունց անգղիական գաղթականաց՝ ընդ հրամանաւ Մադրասայ:

Ի գիպաց աստի յաջողեաց նմա հասանել անջան ի պաշտօն՝ պատկանաւոր անհանգարաւ և անահ բարուց իւրոց, քան զզինութիւն վաճառաց և զհօգս հաշուոց: Զի խնդրեալ և ընկալաւ ըզկարգ զինուորի. և ամաց քսան և միոյ եմուտ ի զինուորական ասպարէզ իւր: Արիութիւն սրտի, զոր մինչդեռ գտիրն էր, եցոյց ակներև ի դժնդակ ուրեք մենամարտի ընդ յոխորտ և կռուասէր ումեմն զինուորի ահարկուի ամրոցին, հռչակեցոյց զնա վաղ ի միջի յուովեց անգամ քաջաց: Ի նորում անդ պաշտամանն սկսան անդէն յերևան գալ և այլ բարեմասնութիւնք նորա ցայն վայր աննմարելէք. զգօնութիւն և արագութիւն մտաց, և ակնածութիւն օրինաւոր իշխանութեան: Շահատակեալ նորա յայլ և այլ խառնուրդս մարտի ընդ Գաղղիացիս, յինքն ձգեաց զուշ Լաւրեն

սայ զօրագլխի, լծողագունին յայնժամ
ի սպայս Անգղիացոց ի Հնդկիս:

Ի կալ Ալայվայ զամիս քանի մի ի
զօրուն, զրոյց եհաս անդր հասուելոյ
հաշտութեան ընդ Անգլիա և ընդ Գաղ-
ղիա: Եմին իրի հարկեցաւ Տոպլէս զար-
ձուցանել զՄագրաս. և պատանին զօ-
րական՝ դառնալ ի նախկին զբաղանս
իւր: Մատեաւ նա միւսանգամ ի սեղան
գրոց. այլ եթող զայն վերստին առ ի
ձեռն տալ Լաւրենսայ ընդգէմ ասպա-
տակի հինից Հնդկաց. և դարձաւ ան-
դրէն ի նոյն: Այն ինչ այսպէս տատա-
նեալ տարաբերէր ընդ կարգս վաճառ-
ականի և զինուորի, գէպք սահմանե-
ցին զընտրութիւն նորա: Քաղաքավա-
րութիւն Հնդկաց աւելոյր կերպարան
նոր. և թէպէտ խաղաղութիւն էր յԵւ-
րոպա, այլ ընդ Անգլիացիս և ընդ Գաղ-
ղիացիս պարտպեալա ի նախանձընդգէմ
վաճառականութիւն արեւելից, յարեաւ
պատերազմ կարեւոր և բազմավտանգ.
պատերազմ որ մատուցանէր ի միջա-

նակ զամենապայծառ ժառանգութիւն
տանն Թամուրլանկայ:

Ինքնակալութիւնն կանգնեալ ի վեշ-
տասան դարուն ի Բաբերայ և ի Մողո-
լաց նորին, եկաց ընդ երկար մի ի լայ-
նածաւալ և ի մեծափառ պետութեանց
աշխարհի: Ոչ ուրեք որպէս ի նմա այն.
քան բաղմնութիւն ժողովրդոց ընդ միմ-
կայր իշխանաւ յԵւրոպա. և ոչ որպէս
անդ՝ յօրդէալ ուրեք մուտք գանձուց
արքունի: Վայելութիւն և պայծառու-
թիւն արքունեաց նորա՝ յապուշ կըր-
թէին և զուգևորս ծանօթս եկեղեցւոյ
սրբայն Պետրոսի ի Հռովմ: Գահայք Դեւ-
հեայ շուրջ պատեալ յանհամար ոս-
տանկաց և ի բազմափայլ սպասուց,
խտաղէին և զաջ ընդեկեալս ի շուք Վեր-
սայլի: Էին ի մեծամեծ նախարարս Մո-
ղոլաց, որոց թիւ հպտասկաց հաւասա-
րէր բաղմնութեան ժողովրդոց արքային
Գաղղիոյ և կամ ինքնակալին Գերմա-
նացոց: Փոխանորդաց անգամ փոխա-
նորդացս այսոցիկ՝ մարթէր ըստ սահ-

մանաց իշխանութեան և ըստ յաճախութեան գանձուց՝ դասել ընդ դքսին Տոսկանայ և ընդ իշխանին Սաքսոնիոյ։

Սակայն չիք երկմտել, զի տեսչութիւն այսր մեծի ինքնակալութեան՝ փերեւտեալ վեր ի վերոյ զօրութեամբ և բարեբաստութեամբ, յուեգոյն գտանէր և ի բարենշան աւուրս իւր քան զյուեգոյնս ի կարգաց արդի տեսչութեանց Յւրոպայ։ Յանձանձանք իրաց աշխարհին շաղախեալք ամենայն ախիւք միահեծան տէրութեանց Արևելից, և ամենայն ախիւք բռնութեան աղբի ի վերայ աղբի, և ընդգիմամարտ քահապետութիւնք իշխանազանց՝ գործէին զոճիրս և զաղէտս հասարակաց անսպառուկս։ Փառամուլ փոխանորդք ինքնակալին՝ էր զի թեկն ածէին զինքն իշխան աւագութեան, և դժկամակեալ վայրագ ազգացն Հնդկաց ընդ լուծ օտար, զլանային զհարկս յաճախ, և ի լեռնային ամրութեանց իւրեանց վանեալ զզօրս արքունի, գային թափէին

սպառազէն ի բարձանց՝ ասպատակել ընդ յուսթի անդաստանս։ Սակայն մեծազօր տէրութիւնս այս՝ թէպէտ յար ի յուսթիւնս ևս յանձանձանաց անկղտացեալ, թէպէտ մասնեալ մերթ ի տագնապս դժեղակս, յորոց կազմած ընկերութեան մարդկան սասանէր համայն, երէր ընդ պարագայս ամաց զերեւոյթ միութեան, ժրութեան և փառաց։ Բայց ընդ բազմամեայ իշխանութեամբ Աւրոնդգեբայ՝ ոչ ինչ օգնեալ աշխարհին յամենայն արութենէ նորին և ի քաղաքաւարութենէ, ընթանայր ի կորուստ։ Յետ նորա մեռանելոյ յամի 1707, ահագին էր երազութիւն աւերածոյն, զի ի սասաիկ թափոյ արտաքին հաւրածոց զայրացեալ անբուժելի ախիւ՝ որ առանին ճարակէր, քայքայեաց ընդ սակաւ ամս զինքնակալութիւնն զայն խաղառ։

Վէպ յաջորդաց Թէսոգոսի բերէ ոչ սովաւ զնմանութիւնս պատմութեան յաջորդացն Աւրոնդգեբայ, այլ անկման

Մօլորայ տալաւորագոյն արդեօք ըն-
ծայէ զուգակիւն՝ անկումն Կարողեան
զարմին: Այն ինչ թաղէալ մեծին Կարո-
լայ, սկսան սերունդք նորին խօթամբ.
տուժեամբ և դժաուլ թեամբ տալ զան-
ձինս յանարգանս, և զՀայտաակո ի կո-
րուստ: Լայնածաւալ պետութիւն ու-
րա պառակտեցաւ ի բիւր բաժինս. և
մեծահազակ առնն անմեծար ժառան-
գորդաց, ճաղատ, և Յոյր, և Մանծաղ
յորջորջեց, ոչ այլ ինչ մնայր՝ բայց ա-
նէակ և եթ անուն աւագութեան: Հրո-
տակ այլածին, այլալ՝ զու, այլագէն և
ամեհի աղքատց գրոհեալ գայր գոգցես
համագուշդ ի ծագաց եր՛րի, աւար
հարկանել զգաւառս անապատապարս ի
պետութենէն. հենք Հիւսիսային ծո-
վուն՝ տարածեալ զաւերածս անդատին
յեւրայ գետոյ մինչև ի Պիւրնեան լե-
րինս, ապա զկայ առնուին ի բազմաբեր
հովտին Սենայ. Հսեպարացին, յորում՝
ահաբեկ միանձանց թուէր ճանաչել ըզ-
գուժեալն ի մարդարէնէն զԲովգ և ըզ-

Մագովգ, տանէր զաւար քաղաքանոցն
Լոմբարտեայ ի խորս Պանոնեան անառ-
պաց. Հագարացիք տիրէին ի Սիկիլիա,
և յաղարտ վարեալ զբարեբեր դաշտո-
րայս Կամպանիոյ, արհաւիրս արկա-
նէին շուրջանակի, մինչև առ պարիսպս
իսկ Հռովմայ: Ի տառապանս յայտոսիկ
այլայլէին տարերք տէրութեան աշխար-
հին համակ. զի երբ ապականացու մա-
հու եռայր և յառնէր ի նորանոր կեր-
պարանս կենաց: Ի համօրէն կարկամել
մեծամարմին զանգուածոյ ամբոխի մարդ-
կան, որպէս թէ բոլոր անզգայ և անխը-
լիրտ, սկսան մէն մի մասունք նորին ու-
րոյն զգալ և խլրաել բնաւ իսկ ինքնա-
շարժ բերմամբ: Աստանօր ի ախուր և
յամուլ միջոցի եւրոպական պատմու-
թեան՝ սկիզբն առնուն ամենայն յառա-
ջաբաժինք միջակայ, և ամենայն արդի
ազնուականութիւնք: Աստանօր հետա-
զօտեմք զգորութիւն այնց իշխանաց, որք
ընդ պատրուակու հպատակութեան՝
ինքնիշխանք ըստ արդեանց իրաց, ազդի

աղգի յօրջորջանօք աւագութեան տիրէ
ցին ընդ երկար, դոքցէս յամենայն սա-
մանս տէրութեան մեծին Կարողայ :

Այսպիսի կամ գրեթէ այսպիսի պա-
տահեաց փոփոխութիւն և ի մոլորեան
ինքնակալութեան՝ ընդ ամբ քառասուն՝
յետ մահու Աւրուզդիբայ : Թագաւորք
Թարմատարք յօրացեալք ի գրգանս, և
փակեալք յանմատոյց արքունիս, չույ-
լէին զանձինս ի շուայտութիւնս, ի գը-
գուանս հարձից և ի լուր հացկատա-
կաց : Արիւնախանձ ասպատակաւորք ի
ջանէին անդադար ընդ կտպանս լեւանց
արեւմտից, առ ի յափշտակել զանձա-
տըսպար ճոխութիւնս շնդկաց : Պարսիկ
ոմն աշխարհակալ անցեալ ընդ Ինդոս
գետ, խաղայր գայր զօրօք ընդ պահակ
Իեկէայ. և առեալ տանէր յաղթանա-
կաւ զգանձն զայն, որոյ ճաճանչ չա-
ցոյց զՀույ և զՊերսիէր, զգահն ասեմ
զՍիրասնարգ. յոր ի քաղաքոյն ճարտա-
րաց եւրոպացւոց ընդելուզեալ էին պա-
տուեականագոյնք ի գոհար ականց Գու-

կոնդայ. և զադամանդն անգին, լեպոն
րուսոյ անուանեալ. որ յետ յորով նշա-
նաւոր չըջանաց՝ փաղփեալ յապարան-
ջան Հռոնձխոսիկայ, այժմ պճնէ զտն-
դեղեայ գրօշեալն Որիսոյ : Ապա ընդ
հուպ զհետ գային Աղուանք, առ ի կա-
տորել զոր պարսիկն սկսաւ, զգործ ա-
ւերանաց : Թօթափէին պատերազմա-
սէր ազգք Հռաճպուտանայ զուժ Հա-
գարացւոց. գունդ վարձկան զօրաց ու-
նէր զՀույիկոնս. մսէին Սիգացիք ընդ
Ինդոս. և Յոռք ահարկանէին յա-
փունս Յամնայ գետոյ : Ի վերնագաւա-
ռաց անտի՝ որ ձգին ընդ արեւմեան
ծովեղերս շնդկաց, խուժէր հեղեղա-
բար վերագ ահարկագոյն, ազգ՝ որ յեր-
կար զարհուրեցոյց զամենայն շնդիկս,
և որ զհետ բազում ահաւոր և կեղա-
կարծ ճգանց՝ անդի ետ բախտի և եթ, և
հանձարոյ Անդղիացւոց : Առ Թագաւո-
րութեամբն Աւրոնդիբայ՝ էլ նախ ի
լէրանց իւրոյ գաղանաւոր ճեռս այս
յեկուզակաց. և վաղ իսկ յետ մահու

նորա ուսաւ ամենայն խորշ լայնատա-
րած աշխարհին սոսկալի լուր ահեղ ա-
նուան Մարատաց: Բազում բերրի նախ-
արարութիւնք նուաճեցան համօրէն ի
նոցանէ: և տարածեցաւ տէրութիւն
նոցա ծով ի ծովէ ընդ ցամաք: Զօրա-
պետք նոցա իշխէին ի Պունա, ի Գուա-
լիոր, ի Կուզերատ, ի Բերար և ի Տա-
նիւր: Սակայն և հասեալ ի չափ յալժ
իշխանութեանց, բերէին տակաւին ըզ-
բարս աւաղակուտ նախնեացն, և ոչ գա-
դարէին յաւարառութենէ: Ամենայն
գաւառ, որ ոչն հպատակէր նոցա, ա-
պականէր յասպատակէ նոցին: Ուր ու-
րեք լսելի լինէր դափիւն թմբկաց նոցա,
ստանձնեալ շինականին զպարկ որիզոյն,
և զդոյզն արծաթ իւր թագուցեալ ի
ծոցի, փախստական գնայր կնաւ և որ-
դւովք ի լերինս և յանտառս, առ հեղա-
գոյն դրացիս առ բորենիս և առ վագերս:
Բազումք փրկանաւորէին զհունձս իւ-
րեանց տարևոր տրովք. և ուրուն իսկ
վառչուէր՝ որ զինքնակալութեան տա-

կաւին բերէր զանուն, զիջանէր և նա ի
նոյն սակ ամօթապարտ: Յարբունեաց
անտի Իելէայ տեսաւ երբեմն խարոյկ
բանակի աւաղակապետի ուրուք. և այլ
ոմն ի գլուխ ամբոխասատ հեծեալն
ասպատակէր ամի ամի յանդս որիզոյ ի
Բենդալ: Եւ Եւրոպացիք գլխովին զո-
փային զմթերանոցաց իւրեանց: Այսչեւ
ևս են ամբ հարիւր, զի հարկ եղև ամրա-
ցուցանել զկալեաթա՝ յերեսաց այրու-
ձիոյն Բերարայ. և անուն Մարառաւն
խրաւմի՝ մշտնջենաւորէ զվտանգին յի-
շատակ:

Ի յարակայել ուրեք նախարարաց Մո-
ղոլայ յիշխանութեան, տիրէին միահե-
ծան: Իցէ նոցա խոստովանեալ բանիւ
զնախագահութիւն տոհմին Լէնկթիմու-
րի. զորօրինակ խոստովանէր իշխանն
Փլանտրաց զտկարագունին և զյիմարա-
գունին ի յեանոց անտի սերնդոց մեծին
Կարոլայ: Իցէ նոցա երբեք երբեք արա-
րեալ իսկ մեծարանս և պարգևս՝ որում
թագաւոր իւրեանց անուանէր, և կամ

խնդրեալ ի նմանէ նշանակ ինչ սրատուոյ . այլ ըստ արդեանց իրաց ոչ ևս էին նոքա գաւառակալք ըստ հաճոյս նորա փոփոխելիք . այլ որդի ի հօրէ ղինքն իշխան ժառանգէին պետութիւն : Այսու օրինակաւ սկիզբն կալան այն մեծատոհմութիւնք Հագարացոց , որք յառաջ ժամանակաւ իշխեցին ի Բենդալ և ի Կառնատիկ . և որք տակաւին ի գէմս հպատակութեան թագաւորեն իմն ի Լաքնու և ի Հայտարապատ :

Զինչ ելք քնայր այսմ աղմկի . յերկարել էր գուպարին պարագայց ամօք , թէ վճարել ընդ յառնել այլոյ ինքնակալութեան . Հագարացոց թէ Մարատաց էր տիրել ի Հնդկս . միւսո՞ւմ արդեօք ումէմն Բաբերայ էր իջանել ի լեւանց , և առաջնորդել պիղակազմ ազգաց Քարուշայ և Խորասանայ ի վրայ ճոխագունի և անպատերազմութեան ազգի : Ոչ ինչ 'ի կարծեաց աստի թուէր անհարին . այլ ոչ որ և ի կորովամբնաց ի մարգկանէ հնարաւոր համարէր

վաճառականաց ոմանց , զոր հնդկատառն հազար փարսախաւ անջատէր ծով ի Հնդկաց , ուր սակաւուց ևեթ արտավարաց գետին էր նոցա ի պէտս վաճառաչահութեան , տարածանել զտէրութիւն իւրեանց ընդ ամս նուազ քան զհարիւր , անգստին ի Քոմորին սարաւանդէ մինչև ի մշտնջենաւոր սառամանիս Հիմալայայ լեւանց . ստիպել զՄարատս և զՀագարայիս մոռանալ զհեռ իւրեանց հասարակաց ի նուաճումն իւրեանց երկաքանչիւր . զգօնացուցանել և զաղբս վայրենիս , որ հզորագունին Մոլոլաց ի զգէմ կալան . և միաբանեալ ընդ օրինօք իւրեանց զբիւր բիւրս հպատակաց , ածել զյաղթական զէնս անգր ընդ արեւելս ի Բորամպուտեր և ընդ արեւմուտս ի Հիւգասպիս . թելադրել ի դրուհնս Աւայ զպայմանս խաղաղութեան . և զկամարար իւրեանց նստուցանել ի քահոյս Կանդահարայ :

Որ նախկին ծանեաւ , զի յաւերակս մոլորեան ինքնակալութեան մարթ էր

կառուցանել պետութիւն եւրոպական, այրն այն էր Տոպլէս: Արթուրն և լայնատարր և հնարիմաց մօտք խորհեալ էր նորա զայն, մինչդեռ աջողագոյնք ի պոռնոսէից վաճառականացն Անգղիացոց՝ ի համարս գնոց և մթերից վաճառաց եւթ զբաղէին: Եւ ոչ միայն զայն առաջն եգեալ էր նորա նպատակ, այլ և խելամոեալ որիւ և անվերջ հնարից հասանելոյ ի նոյն: Ետես յայտ յանդիման, զի ամենայն զօրութիւն՝ զօր մարթէր հնգիկ իշխանաց հանել ի ճակատ, ոչ կարէր կալ ի կշիռ ընդ փոքու գնդի զօրաց հրահանգելոց և առաջնորդելոց ըստ ռազմական հմտութեան Արեւմտից: Ետես դարձեալ, զի մարթէր մարդէլ զՀնգիկս ընդ եւրոպացի հրամանատարօք, և յարգարեւ գնոստ զօրականս. որոց և Սաքսէս և Փրեարիկ պանծային զօրավարէլ: Գիտաց կշիռ դտակաւ, զի գիւրագոյն և գիպաւորաբոյն հնար ըզբռամբ ամեկոյ առն եւրոպացւոյ զգերաբոյն իշխանութիւն ի Հնգիկս, էր

վարել զայդս երկրին. և խօսել ընդ բերան պաղպաջուն իմն պաճուճապատանաց բազմելոյ ի բարձ հնգիկ իշխանի: Արուեստիցն պատերազմի և քաղաքավարութեան, զոր յետ սուղ ամաց ի կիրարկին Անգղիացիք բազմահոջակ յաջողութեամբ, նախկին խելամուտ և հետամուտ եղև Գաղղիացիս այս հանձարեղ և աւագատենչ:

Արդէր Հնգիկաստան. և բռնութեան դուն ուրեք պակասէին անդ բաղբալայք ի նախնի օրինաց և ի նոր սովորութեանց: Անոտոյգ էին անգանոր ամենայն իրաւունք. և որ խառնէինն ի վեճա Հնգիկաց Եւրոպացիք, յաճախէին զաղմուկս, յարեալ ի քաղաքավարութիւնս Ասիոյ ըզհասարակաց օրէնս Եւրոպայ, և ոչ ինչ խորեալ զայլեայլ հանգամանս վեճակալութեանց աշխարհացն երկոցուն: Եթէ ի դէպ թուէր ինքնիշխան գնել ըզկուսակալ հնգիկ, յօդէր փաստ ճարտար ի ջատագովութիւն. և առնուլ առնոյր նա զօրութիւն ինքնիշխան: Եթէ ի

դէպ թուէր ունել զնա առ փոխանորդ
և թաւրջունեացն Դեկտեմբրի 24-րդին
և զայն վարդապետել: զի էր իսկ
այնպիսի առ աչս: Եթէ ի դէպ էր զիչ
խանութիւնն նորա գրել յաւագութիւն
ժառանգական, կամ միայն մինչև ցկեանս
յերկարածիք, և կամ ի կամս Մողղայ
թողեալ, առ այս ամենայն սաղարանս
հայթայթէին տպուցոյցք և յարցոյցք:
Որ ի ձեռնն ունէին զժառանգ Բաբե-
րայ, յանգիման առնէին զնա իբր ան-
կեղակարծ հարադատ և միահեծան ինք-
նակալ, որում այլոց ամենայն կուտ-
կարութեանց հարկ էր հոգատակել: Իսկ
այլք, որոց ի դէմս ամէր անուռն նորա,
ոչ կարօտէին ընդունելի բաղբաղանաց,
առ ի անդէլ էթէ լուծեալ էր ինքնակա-
լութիւնն նորա ըստ արդեանց. և թէ-
պէտ ի ճաշ իսկ իցէ մեծարել զՄողղ
իրև զպատկառելինշխար ինչ իրաց ան-
ցելոց, անդէպ էր գրել զնա բուն տէր
տշխարհին Հնդկաց:

Յամի 1748 վճարեցաւ ի կենաց ամս ի

հզօրագունից ի նորոց տերանց Հնդկաց,
Ալմուկ նախորար Դեքանայ. և իշխա-
նութիւննորա անց յորդին իւր Մաղիր:
Ի մարդից այսր մեծ ի նախարարութեան
կառնատիկ փարթամագոյն էր և ընդար-
ձակագոյն. ուր տիրէր կուսակալ ոմն
վաղեմի, Անաւերտի յԱնդղիւացոց կո-
չեցեալ:

Սակայն և այլք թեկն ամէն և զնախ-
արարի երկրին, և զիշխանի գաւառին:
Միրզափա թուն Ալմուկայ անցանէր ի
հանգէս իբր ոսոխ Մաղիրայ. և Չոնգա
հոր նախնի կուսակալի կառնատիկայ,
վիճէր զերաւանց Անաւերտայ: Սա-
տարամութեան հնգիկ օրինաց զիւրին
էր և Միրզափայի և Չոնգայի կցկցել իւ-
րեանց իրաւունս և ի զեղծ ամբօխի
տնդ գտանել երկաթանշխար կուսակիցս
ընչաքաղցս առ ի զհետ երթալ դրո-
շուց նոցին: Միաբանեալ նոցա յօգուտ
երկաթանշխար, յարձակեցան ի կառնա-
տիկ, յօգնութիւն կարգացեալ զԲաղ-
ղիւցիս, որոց դեռ ևս հաշակեալ էր

յաջողութիւն զինուց ի մարտին ընդ Անդղիացիս, առ ծովեղերքն Կորոման տէլայ:

Եւ ահա պատահար ըստ սրտի խորագիտին և փառասիրին Տոսղեայ, առնել կուսակալ զոմն ի Կառնատիկ, դնել նախարար զոք ի Դեքան, իշխել ի գէմն նոցա ընդ հարաւային Հնդիկս առ հասարակ. ի վհրապուրական ակնկալիք: Գաշ նաւորեալ նորա ընդ գահասիրացն երկոցուն, արձակեաց յօգնակաւութիւն նոցա երեքհարիւր այր գաղղիացի, և երկու հազար Հնդիկ հրահանպեալ ըստ օրինակի Եւրոպացւոց: Մղեցաւ պատերազմ. և Գաղղիացիք արարին իւրեանց փառս: Անաւերտի մասնեցաւ ի պարտութիւն և ի մահ. և որդի նորա Մահոմէտ Ալի, այն որ իբր իշխան Աւբոտայ համբաւեցաւ ապա յԱնդղիա, և որ ի պերճաբանութենէ Բորքոյ ընկալաւ անմահութիւն՝ զկարն աննախանձէլն, առեալ զգոյզն կաց մնաց զօրունդ անկաւ ի Տրիշնոպուրն, և տրեցին յաջ

Թականքն առ ժամացն գողցես ընդ ամենայն Կառնատիկ:

Այս սկիզբն ևեթ էր փառացն Տոսղեայ: Զսմիս ինչ մարտուցեալ, և պատգամաւորեալ, և խորամանկեալ. և Թուէր ամենայն ուրեք զօրանալ բախտի նորա և աջողութեան: Նազիր խողխողեալ ի համախոշից. Միրզափա տրեալ ի Դեքան. և յաղթանակ գաղղիական զինուց և ճարտարութեան կատարեալ էր: Ի Պանտիշերի խմբէր տօն ցնծութեան, հնչէին բոմբիւնք հրետից խնդակցականք, և օրհնաբանութիւնք երգէին յեկեղեցիս: Նախարարն նորապսակ գայր անգր յայց նիզակակըցին. և գահակալութիւն նորա տօնէր անդանօր մեծահաղէս հանգրձանօք: Տոսղէս արկեալ զերև զշանդերձ ոստանիկ հադարացւոյ, մտանէր ի քաղաք անգր, բաղնեալ ընդ նախարարին ի նմին գահաւորակի. և յաւագախումբ առեին՝ որ զհետն գայր, զառաջին կալեալ տեղի: Եւ քարող կարգայր կեց.

ցե Միրզափա նախարար Հնդկաց: Իշխանութիւն նորա գերագոյն տնգամքան զՋոնգայ, ընդարձակէր անդատին ի Քրիստոնայ գետոյ մինչև ի սարաւանդն Կոմորին, ընդ Լոյնութիւն երկրի գոգցես հանգոյն Գաղղիոյ. և յանձնեցաւ նմա հրամատարութիւն եօթն հազար հեծեալազօրաց: Հրամայեցաւ ոչ ևս ներել տլլում գրամոյ ի Կառնաաթիկ, բայց միայն որ վարէրն ի Պոնտիշերի: Ի մթերից գանձուց նախնի նախարարացն Գեքանայ եմուտ մասն մեծ յարկղ գաղղիացի կուստկալին. և համբաւ ընթանայր զնմոնէ, ընկալեալ քսան բիւրո գրամակշռոյ* . թող զբաղում ականս պատուականս: Արդտրեւ շահուց նորա հաղիւ գոյր եղր. զի գոգցես միապետէր նա յայնժամ զերիս հազարս բիւրուց մարգկտն. ոչ բարձք և ոչ վարձք ելաւ նէին ումեք արքունուստ, եթէ ոչ զնա

* Դրամակշռովք իմանամք ի գրկոյս յայսօփկ զտտերլինկ դրամ անգղիացի:

յաղերս ածեալ: Ոչ ընթեռնոյր նախարարն զաղերս ուրուք, եթէ ոչ կնքեալ ի նմոնէ:

Միրզափա զամիսս և եթ քանի մի գահակալեալ, զըսուցեալ ի կենաց. բայց այլ իշխան ի նմին տոհմէ ել ի գահ ի ձեռն Գաղղիացւոց, և տիրացոյց զամենայն խոստմունս նախորդի իւրոյ: Տալէս արքայօրէն յայնժամ տիրանայր ի Հնդկիս, և մեծաբանէին հայրենակիցք նորա, իբր թէ ահիւ անուանել նմա և ի սենեակս իսկ արքունեացն Դեհհէայ: Յապուշ հարկանէր ժողովորդ Հնդկաց ընդ գիմագրաւութիւն տան միոյ եւրոպացւոյ, որ ի սուղ ժամանակի չորից ամոց հասեալ էր այնպիսում իշխանութեան յԱսիա: Այլ գաղղիացին բարձրայօն ոչ յադէնայր իրական զօրութեամբ. և սնափառեալ ի ցոյցս, պերճանայր ի վերայ հպատակաց իւրոց և նախանձորդաց: Մերձ ի տեղին, ուր քաղաքաւարութեան նորա կալեալ էր զյաղթանակ իւր նշանաւոր,

արկեալ յիշխանութենէ զՆազիր, և ընդ նորա ամբարձեալ զՄիրզափա, եդ ի մոխի կանգնել ակայեանս. զորով արձանագիր շքեղաշուք ի քառից դիմաց ի բարբառ քառեակ՝ զփառս նորա քարոզեսցէ ազդաց և ազանց Արևելից: Դրոշմածք, յոր դրուագեալ էին յաջողութիւնք նորա, եգան ընդ հիմամբ կոթողին. և չուրջ զնովու կառուցաւ քաղաք, ամբարտաւան անուամբ կոչեալ Յատըպատ Տոպլէայ, որ լսի առ մեզ՝ Քաղաք յաղթութեան Տոպլէայ:

Անդղիացւոց փորձեալ էր փորձ արկար և յողքողք, առ ի կասեցուցանել զարագ և զայլծառ ընթացս սոոխաց իւրեանց, և յար զՄահմէտ համարեալ կուսակալ Կառնատիկայ: Սակայն իշխանութիւն Մահմէտայ ամփոփէր ի Տրիքինոպոլիս, որ պաշարիւր յայնժամ Չոնդայ և ի գաղղիացի համահարդից նորին: Լուծանել զպաշարումն զայն թուէր անհնար. զի սակաւաձեռն զօրուն՝ որ էր ի Մագրաս, ոչ

գոյր հրամանատար: Լուրենս նաւեալ էր յԱնգղիա. և չմնայր ի գաղթականին զօրավար անուանի և ոչ մի: Հնդկաց ուսեալ էր քամահէլ զազգն մեծագոր, որում առաջի կայր յաղթել և իշխել նոցա ընդ հուպ: Տեսեալ էր նոցա սաւառնեալ զամրոցաւն Անգղիացւոց ըզգրօս գաղղիացիս. տեսեալ էր ձաղեալ զականաւորս յԱնգղիացւոց անտի ընդ հրապարակս Պոնտիշերեայ. տեսեալ էր դարձեալ ամենայն ուրեք յաջողեալ զգէնս և զխորհուրդս Տոպլէայ. այն ինչ Անգղիացւոց կամեցեալ ընդգէմ կալ ընթացից նորա, նշաւակեալ էր միայն զտկարութիւն իւրեանց, և զփառս նորա յոլովեալ: Յայսմ պահու քաջութիւն և հանձար անգղիացւոյ ուրումն պատանոյ անշանի չըրջեցին յանկարծակի զգնացս բախտին:

Կայսր էր յայնժամ ամաց քսան և հնգից. և վարանեալ առ ժամանակ մի ընդ կենցաղ զօրականի և վաճառակաւնի, կացեալ էր պապ յաստիկանութիւն

զորաց, յորում կցորդէին պարոք երկաքանչիւր կարգաց, և ընկալեալ զաստիճան զօրագլխի. և արկածք մօտալուսաք զարթուցին զամենայն զօրութիւնս նորա: Աղդ արար աւագագունից իւրոց, զի եթէ ճիգն ոչ գործէր ուժգին, անկանէր Տրիչնոսպոլիս, Անաւերտեայ ջնջէր զարմ, և Գաղղիացիք տիրել տիրէին բովանդակ աշխարհին Հնդկաց: Հարկ էր հարկանել հարուած քաջայանդուգն. յարձակելով յԱրքոտ, ի մայրաքաղաք Կառնասիկայ, ի ցանկալի գրգարան Հնդիկ իշխանաց, չէր անմարթ լուծանել զպաշարուն մն Տրիչնոսպոլեայ: Պետք անգղիացի գաղթականին խռովեալ ի յաջողութեանց Տոսլէայ, և զանգիտեալ, զի ի յառնել պատերազմի ընդ Գաղղիա և ընդ Անգղիա, անդէն առցի և կործանեացի Մագրոսս, հաւանեցան ընդ խորհուրդ Կլայվայ, ի նա ինքն յանձն արարեալ զկատարումն նորին: Պատանին զինուոր էանց եկաց ի գլուխ երկերիւր անգղիացի զօ-

րաց և երեքհարիւր Հնդկաց մարդէնց ըստ օրինակի Նւրուպուցուց: Յուծից անտի զօրապետաց, որք ի ձեռանէ նորա հրամայէին այսմ փոքու գնդի, երկոցուն և եթ միայն մոեալ էր ի պատերազմ. և զգորեսին ի նոցանէ զվաճառականս՝ օրինակ արւոյն Կլայվայ յորգորեալ էր ի զինուորութիւն: Ամպրոպք յուղէին զօգս. այլ Կլայվ ի չու անկեալ ի ճայթիւն որոտմանց և ցորումն փայլատականց, ճէպէր յանձնել ի դրունս Արքոտայ: Պահակապաշտամոյն խուճապեալք յերկիւղէ՝ լքին զայն. և Անգղիացիք մահն անդր անպատերազմ:

Իայց գիտել գիտէր Կլայվ, զի չէր իւր անխռով ժառանգել զյաղթութիւն իւր. նմին իրի սկսաւ նոյնհետեան ամբարել պարէնս, պատնէշս կանգնել, և կազմել ի տոկ պաշարման: Իսկ պահակապանացն փախուցելոց յերեսաց նորա, սթափեալ ի զարհուրանաց, և յորոց ի մերձակայ կողմանց հասանէին ի

Թիկունս, ստուարացեալ մինչև ցերեք հազար այր, բանակ հարին առ քաղաքան: Եւ կայլ յամրոցէն ի խոր գիւղերի. և անկեալ յեղակարծում ի վերայ բանակին, սրակոխ արար զբազումս. և զայլս վարատեալ, դարձաւ ի կայս իւր. ոչ կորուսեալ յիւրոցն և ոչ զմի զոք:

Եւ աս զոյցս այս ընդ հուպ առ Չոնդա, որ ընդ գաղղիացի նիգակակիցս իւր պաշարէր զՏրիչինոպոլիս: Առ ժամայն զստոյց նա ի բանակէն չորեքհազար այր, և արձակեաց յԱրքութիւն Յաւան վաղ ի ջոկատս յայս և կաց մնաց զօրացն այն ինչ հաւածելոց ի կայլաց, և երկու հազար այր եկաւոր ի Վելլորայ. և որ կարեւորագոյն ևս էր, հարիւր և յիսուն զօրական գաղղիացի, առաքեալ ի Տոպլեայ: Այսմ բոլոր բանակի, յորում գումարէին արք իբր տասն հազար, հրամայէր Չաւջա Սահր որդի Չոնդայ:

Չեռն էարկ Հաւջա ի պաշարումս

ամրոցին Արքոնտայ, որ բնաւ իսկ անգոր թուէր ի դիմակալութիւն: Պարկապնորա խարխարունք, խրամք անջրդիք, պատնէշք անձուկք և անտարք հրեռից, և պատուարք ցածունք անբաւականք ի պատուարութիւն զօրականին. օակաւաձեռն պահակապանք նորա նուազեալ յարկածից՝ մնային հարիւր և քսան այր եւրոպացի, երկերիւր հնգիկ, և չորս և եթ զօրապետ: Կարճէին համբարք. և հրամանատար ամենաւարան դիմամարտին էր պատանի ամաց քսան և հնգից, դպիր և եթ համարակար:

Ձաւուրս յիսուն յերկարաձգեցաւ պաշարումս. զուուրս յիսուն վերամարտիկ եղև ամրոցին զօրավարն պատանի այնու պնդութեամբ, տքնութեամբ և աջողակութեամբ, որ պատիւ առնէին և երիցագունին ի օպարապետս: Սակայն օր քան զօր յաճախէին չարիք. և զգայր տակաւ գունդն զխայթ քաղցի: Վտարանջէր արգեօք ամենայն զօրական այս.

պէս մատնեալ ի տառապանս, և գրեթէ
ամայի ի զօրապետաց. և աստ յաւելոյր
վասնդն ի զօրու կազմելոյ յարանց այ-
լազանից աղգաւ, դռնով, լեզուաւ,
բարուք և կրօնիւք: Այլ նուիրումն
գնդին ի սէր զօրավարին՝ անցանէր զա-
մեհայն իւրիւ, որ աւանդի զատաներորդ
Լեգէզնէ Կէսարու, և կամ զշինուորաց
զինուորաց Նապոլէսին: Մատեան հըն-
գիկ զօրքն առ Կլայվ, ոչ առ ի տրանջել
զգոյճն պարենից իւրեանց, այլ առաջ-
արկել նմա, զեամենայն ունդք տացին ի
թռչակ Եւրոպացւոց, որ առաւել ստա-
ծիչ կերակրոյ կարօտէին քան զԱսիա-
ցիս: Շատ է մեզ, ասեն, հիւթն ջրջուկ
յորիզոյ խարչելոյ ծորեալ: Զիք ի պատ-
մութեան քան զայս գորովագոյն օրի-
նակ զինուորական հաւատարմութեան,
և կամ զօրութեան իշխանական մտաց:
Տեսչութիւն Մագրասոյ փորձեցաւ
ձեռն տալ ամրոցին. այլ ի գերեւ ել
փորձ նորա. բայց այլ ուստեք գոյր
յոյս: Գումարտակ վեց հազար Մարա-

տաց, ի կիսոյ զօրականք և ի կիսոյ սրի-
կայք, վարձականեալ էր ընդ զօրավա-
րութեամբ Մորարի Հռոմանուորումն
յօդնութիւն Մահոմետայ. այլ անպար-
տելի վարկուցեալ նոցա զզօրս Գալ-
ղիացւոց, և հաւաստի զյաղթութիւն
Չոնդայ, անգործ կային յեղերս սաշ-
մանաց Կառնատիկայ: Սակայն հռչակ
համբաւոյ գիմամարտի Արքոտայ յա-
րոյց զնոսա յանգործութենէ: Մորարի
ասէ. Ոչ կարծէի բնաւ կարել մարտն-
չել Անգլիացւոց, կամակար այժմ օգ-
նեցից նոցա. փոխանակ զի արտապնդին
անձամբ օգնել անձանց: Աղդ եղև Հա-
ջայ զի խլրտէին Մարաթք, վասն որոյ
պարա էր ճեպել նմա ի գործ: Հնարե-
ցաւ նախ բանագնաց լինել, և կաշառել
զԿլայվ. այլ մերժեաց սա զմեծամեծ
կաշառս նորին արհամարհանօք: Եր-
գուաւ ասցա Հաւջոյ յարձակել իսկոյն
յամրոց անգր, և ի սուր դատել զամե-
նայն ամրականս, եթէ ոչ ընդգնեցի ըզ-
պայմանս իւր: Պատասխանի արար նմա

կայլ ըստ խորիտ բարուցն, և տսէ. վաշխակեր հօր որդիդ, խաժամուժ խուժանի առաջնորդ, բարւոք տրաս. ցես երկիցս խորհել, մինչ չե յղեալ զարօքս վատս ի մարտկոց ուրեք պահ. պանեալ յանգղիացի զօրաց:

Խորհուրդ կալաւ Հռաջա տնկանել անդէն ի վերայ ամրոցին: Եւ օրն պատ. շաճէր խիզախ շահատակութեանց պատերազմի. զի տօնաթմբէր ի նմին յիստակ Հիւսէինայ որդւոյ Ալեայ: Զիք ի բովանդակ պատմութեան Հագարացոց խանդավառելի քան զպատմառոս այսր մեծահանգէս տօնի: Աւանդեն վէպքն ողբականք զիարգ իշխանն Ֆոտմակտնաց, ի տապաստ տնկառնել զիւրի իւրոցն ամենեցուն քաջաց, էարբ ըզյետին կաթիլ ջրոյն, և զվերջին աղօթս իւր բարբառեցաւ. զիարգ որիկայքն տարան զգլուխ նորա յազմանակաւ. զիարգ բռնաւորն զանկենդան շրթունս նորա գաւազտնեաց. և իբր լալոգին յիւն չէին ծերունիք ոմանք. տեսեալ համբու-

րել մարգարէին զըթունան զայնոսիկ: Ի վերայ անցեալ է իբր երկոտասան դարուց, և հաս դարձ տարեկան տօնին արկանէ ի վայրագութիւն և ի տրամութիւն անհնարին զսիրտս բարեկրօն Հագարացոց ի Հնդկիս: Զառանցին առ զայրոյթ, և մոլեգնին յողբոց. մինչև ծփումն առնել խելաց, և փչել ոմանց զոգի: Հաւատան Հագարացիք՝ զի որդք ի տօնի աստ սուսեր ի ձեռին անկանից յանկրօնից, քաւէ զամենայն մեղս իւր և առժամայնսլանայ ի դրախտանդր փափկութեան: Եւ յայսմ տարեկանի մտաբերիաց Հռաջա յարձակել յԱբքոտ: Բաշխեցան գեղորայք ի զօրուն, առ ի գրգռել զնախանձ գեներն. և ամենեցուն զգլխեալ յաւիւն զառանցանաց և գեղոց, գրոհ էտուն անդր մոլեգին:

Կայլվայ իրազեկ ըեալ խորհրդոյն ի ծածուկ, կազմեալ էր ի գիմամարտ, և խոնջանկեալ յանկողին: Զարթուցեալ ի շօնդն ամբոխին, եւ կալաւ զկայս

իւր: Գայր թշնամին, վարեալ յառաջոյ
զփիղս երկաթապատս ի ճակատս: Դըր-
դուէին արգեօք դրանդիք ամրոցին ի
բախիւն կենդանի բաբանացն այնոցիկ.
բայց ի զգալ վիթխարի գողանացն ըզ-
ռումբս անդղիական հրաղինուց, գար-
ձան կատաղեալք, և սրացան ի բաց,
առաթուր հարեալ զամբոխն՝ որ վա-
րէրն զնոսա: Իջոյց ապա թշնամին լատտ
ի ջրաօր կողմն խրամին. տեսեալ Կլայ.
վայ զորս իւր որ յայնմ կուսէ կային,
զի տարադէպ կշռէին զզէնս, ընթացաւ
կալաւ ինքնին հրետ մի. և ի վայրկեան
ժամանակի ջախջախեաց զչաստն համա-
ջինջ: Եւ ապա թշնամին ընդ անջուր
կողմն խրամին անվէ՛նք, այլ և անդ
այնպիսում՝ պատահեաց տարափոյ բա-
ջաճիգ շանթից, որ վաղ նուաճեաց և ըզ-
խրախոյս նախանձայուցութեան և ար-
բեցութեան: Վերջապահք ռազմիցն
Անդղիացոց ընուին և փոխանակէին
անդադար զհրադէնս առաջապահցն,
և ամենայն քնդակ տապաստ արկանէր

զոք ի խռանէ անտի ի ստորեւ: Երեցս
յարձակեցաւ թշնամին զայրագին, և
ապա նահանջեցաւ յետկոյս խրամին:

Տեւեաց գուպարն իբր զմի ժամ. և
անկան ի թշնամւոյն արք չորեքարիւր,
և ի պահակապանացն հինգ և կամ վեց
միայն: Զգիշերն զայն անցուցին Անդ-
ղիացիք անքուն ի տարակուսի, դէտակն
կալեալ գարձադարձի յարձակման:
Բայց ի լինել այգուն՝ ոչ ևս ուրեք ե-
րեւէր թշնամին խուսեալ ի բաց. և թու-
ղեալ զհրետս իւր և համբար բազում:

Ի հռչակ համբաւոյ այսր յաջողու-
թեան լցաւ գղեակն Սուրբ Դաւիթ հըր-
ճունանօք և պարծանօք, և Կլայվ յերա-
ւի համապատիւ համարեցաւ ընդ ամե-
նայն հրամանատարս: Սուրբեցաւ նմա
երկերիւր այր անդղիացի և եօթն հա-
րիւր հնդիկ. և այսու զօրու էլ նա ան-
դէն յարձակել ինքնին ի թշնամին: Եւ առ-
զամուրն Տիմերի. և գումարեալ ընդ
ջոկատի Մորարեայ, չու առնէր հապ-
ճեպով հասանել ի վերայ Հաջայ, որ

զօրավարէր արանց իբր հինգ հազարաց .
յորոց երեքարիւր Քաղղիացիք էին :
Տուաւ մարտ սաստիկ . և Կլայվ լի կա-
տարեալ կալաւ յաղթութիւն . արկղ
դանձուց Հռաջայ անկաւ ի ձեռս յաղ-
թականին . և արք վեց հարիւր ի զօրաց
նորա անցին ի բանակ Անգլիացւոց , և
զինուորեցան նոցա : Կոնձելւերամ զէն-
քնկէց եղև անբռնադատ . և կուսակալ
Առնեայ ելիք զԶոնտա , և յարեցաւ ի
Մահոմէտ :

Եթէ առաջնորդութիւն պատերազ-
մին բոլորովն յանձն լինէր ի Կլայվ .
փութով արդեօք վճարէր դործն : Բայց
երկչոտութիւն և անբաւականութիւն
երեւեալ յամենայն շարժուածս Անգ-
ղիացւոց , ի բացակայել նորա ուրեք ,
յերկարածքէին զգուսարն : Հծծէին
Մարապ՝ թէ այլաբոնք էին զօրք նորա
քան զԱնգլիացիս դիպեալս նոցա այլ-
ուր : Ի ճահ առեալ Հռաջայ զգանդա-
ղանս նոցա , եկն երեւցաւ հուպ ընդ
հուպ գրեթէ ընդ հրեալիւք սուրբ Գէ-

որդ ամրոցին , բազմակոյտ բանակաւ ,
յորում զինուորէին Քաղղիացիք չորեք-
հարիւր . և յաւեր դարձոյց զամարա-
ստանս և զգարաստանս ականաւորացն
ի գաղթականին : Ի դիմի հարաւ նմա
անդէն Կլայվ , և խորտակեաց զնա : Եւ
կորեան ի Քաղղիացւոց արք աւելի քան
զհարիւր . կորուստ դժնդակագոյն քան
զՀնդկաց հազարաց : Եւ բանակն յաղ-
թական խաղայր գնայր յասպարիդէ
պատերազմին , դէմ եգեալ ի դղեակն
Սուրբ Դաւիթ : Յանցս ճանապարհին
կանգնէին քաղաքն Տոպլէայ , և կոթող
մեծաշուք ի յշատակարան յաղթանա-
կացն Քաղղիոյ յԱսիա : Հրաման ետ
Կլայվ յատակել զերկաքանչիւր , իբր ոչ
եթէ առ քինու մտաբերեալ յայն , այլ
առ խորիմաց և արգարակորով քա-
ղաքավարութեան . քանզի քաղաքն և
մեծափառ անուն իւր , կոթողն և սնա-
փառ արձանագիր իւր՝ կախարդէին որ-
պէս բժժանք Տոպլէայ զմիտս ամենե-
ցուն ի Հնդկիս : Կլայվայ անկ էր լուծա-

նել զհմայսն: Ուսեալ էր Հնգկաց, զի
Գաղղիա ամենազօր խոստովանէր յա-
մենայն աղքաց եւրոպականաց, և զի ոչ
ոք յաւակնէր մաքառել ընդ նմա զնախ-
իշխանութենէ, և ոչ իւրի մարթ էր
ցրել զցնորսնոցա, բայց հրապարակաւ
տապալեալ զնշանակա գաղղիական յաղ-
թանակաց:

Խրախուսեալ տեսչութեան Մաքրա-
սայ ի յաջողութեանց աստի, խորհե-
ցաւ յղէլ ընդ ձեռամբ Կլայվայ գու-
մարտակ հզօր յօգնականութիւն պա-
հակապանացն ի Տրիչլինոպոլիս: Սակայն
չև յարգիւնս եկեալ խորհրդոցն, ժա-
մանեաց Լաւրենսյերկրէն Անդղիացւոց,
և էառ զհրամատարութիւն զօրուն: Ի
ստահակութենէ անախ և յանաստու-
թենէ՝ զոր յանձին եբեր Կլայվ՝ եթէ ի
դպրոցի և թէ ի վաճառանոցի, կոտկա-
ծել իսկ էր, զի յետ այնքանեաց բաղ-
մահանդէս վաստակոց՝ ոչ տարցէ սպաս
յորդորամիտ նախանձու կալով ի ձեռա-
նէ: Բայց Լաւրենս վաղ ուրեմն սէր

արարեալ էր ընդ նմա. և յիրաւունս
Կլայվայ ասելէ, զի թէպէտ այր գոռող
և գժնեայ, ոչ վասնէին գութ և գորով
արկեալ նմա յայլոց: Եկաց նա զուարթ
ընդ հրամանաւ վաղեմի բարեկամին. և
յերկրորդունմն կարգի աշխատ եղև որ-
պէս զհարգ և յառաջնունմն մարթէր
նմա: Գիտէր և Լաւրենս զարգ այնքա-
նոյ օգնականի. և թէպէտ ոչ վիճակեալ
իմացականութեան գեր ՚ի վերոյ հասա-
րակաց առողջ մտաց, այլ ի միտ առ-
նոյր զքաջամասնութիւնս պանծալի ա-
ջակցին: Ուսեալ էր նա ոճով զարուեստ
զինուորական. և հանգայն այլոց ըստ օ-
րինի ի գործ ինչ կրթեաց՝ բնաւորեալ
ընդ ահամբ հայել յորս օտարապե-
սուցս. այլ մեծախոհութեամբ խոստա-
վանեալ թէ արտուղութիւն էր Կլայվ
յաւօրեայ կանոնաց, գրէր այսպէս.
Հաճոյ թուի ոմանց արգասիս դիպաց
և ձիրս բախտի կոչել զպալղութիւնս
Կլայվայ. այլ ըստ իս, որ գիտեմա զնա,
արժան էր նմա ի գնացից իւրոց ակն

ունեւ աւանայնի, որպէս զհարգ և գիւպաւ: Կամք նորա անընկճելի. բնաւորութիւն անխռով. և զգաստութիւն մտաց անմեկնելի ի նմանէ և ի վտանգս ծանունս. այր զօրական ի ծնէ. զի անբաժ զինուորական վարժից և ի յաճախ հաղորդութենէ հմուտ զինուորաց, առաջնորդեաց բանակի՝ ըստ ողջամիտ զգոնութեան իւրում՝ իբրև զօրավար փորձ, և արի զօրական, այնու խոհականութեամբ՝ որ խոստանայրն անշուշտ զլաջողութիւն:

Գաղղեացւոց ոչ գոյր զօրագլուխ բաւական ի գիմակալել բարեկամացն երկոցուն: Տոպլէս ճարտարութեամբ մարթանաց և դաւանաց՝ ոչ ինչ ընդհատ յայլոց Եւրոպացւոց, որ հանդանակեցին ի յեղափոխութիւնս Հնդկաց, ոչ կարէր իւրովի առաջնորդել պատերազմի. չէր նորա վարձ և ոչ իղձ զօրականի: Ամբաստանէին զնա թշնամիքն ի վատութիւն, իսկ նա ջատագովէր զանձն կարկառուն բանիւ. և ասէր ի բացեայ կա-

ցեալ ի հրացան գնդակաց, զի լռութիւն և անդորր խնդրէին պէտք հանձարոյն, և մտախոհութիւնք իւր խափանէին ի գրնդիւն հրազնուց: Սմին իրի հարկ եղև, ասէր, յայլս ապաստան առնել զըրումն պատերազմական խորհրդոց իւրոց. և բողբէր չարաչար զարբանեկութենէ նոցա: Ապաքէն օժանդակեալ էր նմա բազմավաստակ զօրավարն անուանին Բոսսի. այլ չուեալ էր սաւընդ հիւսիս ընդ նախարարին Հնդկաց. և յարքունիս նորա զբաղէր միայն ի շահ օգտի անձին և հայրենեաց իւրոց: Ի զօրապետս, որ կային առ Տոպլէայ, ոչ գտանէր այր աջողակ և ոչ մի. և բազումք ևս ի նոցանէ մանկունք էին աիովք. զորոց զանգիտութեամբ և զանմոտութեամբ ծիծաղէին և զինուորք սինլքօրք:

Բայց Անգղիացեք յաղթանակէին ամենայն ուրեք: Որք պաշարէին զՏրիւքինոպոլիս, պաշարեցան ինքեանք, և հարկեցան խօսել ի խաղաղութիւն: Չոնտա անկաւ ի ձեռս Մարտաց, և ի

մահ մատնեցաւ սաղրանօք արգեօք ուսոխի իւրոյ Մահամետայ : Այլ Տոպլեայ ոչ նուաձէին միտք , և ոչ սպառէին հայ թայթանք : Այլ ևս ընդունէր յԵւրոպայ ոչ նպատակ , ոչ օգնութիւն և ոչ քաջաւերութիւն . զի սպասաւորեալքն ի նմանէ դատապարտէին զհնարս նորա . և փոխանակ զօրաց առաքէին նմա ըզփախստեայս և եթ ի կախաղանաց : Այլ նա տակաւին յամառէր , կաշառէր , մենքենայէր , խոտտանայր , վատնէր զարծաթ իւր , զհամբաւ իւր քամէր , հայթայթէր նորանոր հրովարտակս ի Գեւհեայ , ամենայն ուրեք յարուցանէր Անդղիացւոց նորանոր թշնամիս , և ի գաշնակիցս իսկ նոցին գտանէր իւր սատարս : Այլ զուր ջան . զի զօրութիւն Անդղիացւոց երթայր և զարգանայր . և Գաղղիացւոցն վատթարանայր տակաւ : Աւուղընութիւն Ալայվայ գեղեւէր ի չընդիկս . և այնպէս հիւժեւալ էր արգ մարմին նորա , զի եգ ի մախ դառնալ յԱնդղիս : Այլ չև մեկնեալ անտի , յանձն

էառ դիմել յարշաւան ուրեք տաժանաւոր . և սովորական արութեամբ իւրով և աջողակութեամբ վճարեաց զայն : Քանզի սահմանեալ էր արձակել զօրս ի վերայ Քովէլոնի և Ջինկէպոտ ամրոցաց , զօրս ունէին Գաղղիացիք . այլ առ վատթարութեան զօրացն պատրաստելոյ ի գործ արշաւանին՝ ոչ ոք բաց ի Ալայվայ կամեցաւ զօրովարութեամբն ի վատեգ արկանել զհամբաւ իւր : Զի զօրականն այն կազմէր ի հինգ հարիւր նոսրակարգ Հնդկաց , և յերկերիւր անկիրթ եկաւորաց , որք դեռ ևս իջեալ էին յԱնդղոյ . արք անաղիք և ժանտաժուռք , ելեալք յաւազակարանացն Լոնտոնայ : Ալայվ թէպէտ վատաւող էր և օգեսարաւ , յանձն էառ հրահանգել զնոնն զայն խաժամուժ . և չուարար նովաւ ի Քովէլոնի : Ի հարկանել անդ ի գնդակէ արձակելոյ ի գղեկէն ուրումն ի նորանշան զնուորաց աստի , ամենեքեան չըջեցին զթիկունս , և փախեան . և դժւարաւ կարաց Ալայվ ժո

ղովել զնոս անդրէն: Այլ երբեմն բոմբիւն հրեաի այնպէս ահացոյց զպահակերս, զի և յետ ժամուց ինչ գտաւ ոմն ի նոցանէ սաքրեալ յունջ գբոյ: Եւ տակաւ ընդէլացոյց զնոսա Վլայվ ի վըտանդս. և հանապազ գիմագրաւեալ ինքնին յարկածս ահագինս, յամօթ առնէր զնոսա ի քաջութիւն. մինչև ուր ուրեմն յաջողեաց նմա յօրինել գունդ մարզիկ ի չարաշուք խառնաղանձէն: Քովելոնկ առաւ: Եւ լուաւ Վլայվ զի ջուկատ հզօր գայր յօգնութիւն ամբոցին ի Ջինկլէպոտայ: Խնամ կալաւ թագուցանել ի թշնամւոյն զտարաժամել չուոյն. և գարանեալ զճանապարհայն, եհար ի նմանէ միով հրացանութեամբ արս հարիւր, գերեալ և զերիս հարիւրս: Եւ զհետ մտեալ փախստէիցն մինչև ի գըրունս Ջինկլէպոտայ, պաշարեաց անդէն զամուրն անպատերազմել ի Հնդիկս. և խրամատեալ զայն, իբրև կամէր յարձակել անդր, խօսեցաւ ի խաղաղութիւն հրամանատարն գաղղիացի,

և արամբք իւրովք խոյս ետ և ել ի բաց:

Դարձաւ Վլայվ յաղթական ի Մադրաս. այլ վստառողջութիւն ոչ ետ նրմա յամել անդ: Յայնմ վայրի ած կնուութեան զՄասկէլին օրիորդ, զբոյր նշանաւոր չափաբերին, որ զամս բազումս եկաց աստեղաբաշխ արբունի: Նկարագրի նա կին գեղանի, և ըստ պատշաճի դաստիարակեալ. և նամականւոյ առն նորա ասի բերել զառհաւատչեայ խանգակաթ սիրոյ:

Յետ հարսանեացն՝ Վլայվ եւ ընդ կընող իւրում ի նաւ, երթալ յԱնգղիա. և գարձ առնէր անդր այլափոխեալ համակ ի հէք և յարհմարհ մանկանէն, որ յառաջ քան զամս տասն վերեցաւ տարագէմ, խնդրել իւր կեանս ի տարաշխարհի: Երնա յայնժամ ամաց քսան և եօթն. սակայն մեծարէր զնա հայրենիքն իբրև զմի յերևելի զինուորաց իւրոց: Խաղաղութիւն էր յայնժամ ընդ Եւրոպա համբոյն: Ի կառ.

նառիկ և եթ զէն առնուին Անդղիացիք
և Գաղղիացիք ի վերայ իրերաց: Բազ-
մաջան հնարից Տաղէայ արկեալ էր
խռովութիւն մեծ ի Լոնտոն մայրաքա-
ղաքի. և արագ յեղաջընէ բախտին մա-
նաւանդ ի քաջութենէ և ի հանճարոյ
Կլայվայ, աղքեալ էր անդ ուրախու-
թիւն և ցնծութիւն: Չօրավարն պատու-
նի՝ կոչէր յԱնդղիա գերապանծ մական-
նումբ սպարապետ. և նովին մեծարա-
նօք հէղուին աստեհակալք նսւէրս ի կեն-
դանութիւն նորա՝ ի խրախուճս: Իբրեւ
է հաս անդ, ետես զամենեան, զի սխրա-
նային և պանծային ի նա: Վաճառակ-
ցութիւն արեւելեան Հնդկաց շնորհ կա-
լաւ նմա զվաստակոցն յոյժ, և մատոյց
նմա սուսեր ականակուռ ի պարգև:
Այլ չքնաղ բարեձեւութեամբ հրաժա-
րեաց նա յընդունելոյ զառհաւատչեայն
զայն երախտեաց, եթէ ոչ նոյն մեծա-
րանք լինէին և Լաւրենսայ բարեկամի
իւրում և հրամանատարի:

Անձկալի ողջագուրանօք ընկալան ըզ-

Կլայվ ընտանիք նորա, որք հրճուէին
ընդ յաջողութիւն նորին, հաղիւ հասու-
բեալ զնարդ հեղք և ստահակ մանկան
իւրեանց փոխեալ էր յայր վեհ: Հայր
նորա անհաւատանայր համբաւոյն, մինչ
և յորժամ լսելի եղև գիմամարտն Ար-
քոտայ յԱնդղիա, և յայնժամ հասկին
մեմալոր ծերունին, թէ աղամարն այն
յետ ամենայն չէր թափուր յամենայ-
նէ: Եւ երթային և զօրանային բացա-
տրութիւնք հաւանութեան նորա ըստ
հասանել համբաւոյ բաղմափայլ նահա-
տակութեանց որդւոյն, մինչև ուր ու-
րեմն զեղուէ նմա ի սէր նորին և ի պար-
ծանս տարապայման:

Աղգազանաց Կլայվայ էր և կարի նիւ-
թական յորդոր ուրախ լինելոյ ընդ
գարձ նորա: Արծաթ բազում անկեալ
էր նմա բաժին յաւարէ մարտի, և ա-
ծէր ի տուն ճոխութիւն հերթք, որով
թափեաց զհայրն և զվիճակն հայրենի
ի պարտուց: Չմնացուած ընչիցն թուի
ծախեալ նորա յամս երկու. զի կեայր

մեծաշուք. սրձներ ի հանդերձս պայծառութեան. ունէր կառս և երկվարս, և ոչ շատ համարեալ այսպիսի սպասուէք զերծանել յարծաթոյն, մտաբերեաց ի զօրաւորագոյն հնարս արագագոյն սպառելոյ զայն, այն է ի հակառակամարտ ընտրութիւնս աւագութեանց յատենի տեսչութեան աշխարհին, առ որ արկ և աղերս:

Յամի 1754, յաւուրս աշխարհական ընտրութեան աւագանւոյն՝ այլատարազ էր պետութիւն երկրին. և ատեան նորա վերջանայր գոգցես ի յայտնի գիմարանութենէ: Ջատագովք համարձակ ազատութեան վատասրտեալ էին ի յետին ապստամբութենէ ռամկին: Ազատանին կուսակից արքայի արհամարհեալ յամենեցունց, լքեալ էին ի համախոհից իւրեանց, յամենայն հանձարեղ արանց. և յամաց հետէ դուն ուրիք բերէին զնշանս կենաց: Իրոյն գաս նոցա կայկայեալ ի զօրութենէ և ի խոստմանց Փրեարիկայ իշխանի, քայքայեալ

էր մահուամբ նորին խապառ: Ի գործ աշխարհին կայր յայնժամ գոգցես ամենայն այր մեծահանձար, որում գասու և կուսակցեալն էր յառաջագոյն, և կոչէր զանձն հասարակապետական: Այլ նորանշան կերպարանս այս ձայնակցութեան խաբուսիկ էր համայն: Յանձանձանք իրաց աշխարհին յուղէին զժողակ հեռիւ, և ընդգլխամարտ ըզձիւք աւագանւոյն, որ գուն գործէին ընկձել և սայթաքել զմիմեանս: Նիւքաստէլ քահերէց ատենին, այր տկարամիտ, երկչոտ, յաջողկոտ և նենգաւոր՝ ատէր և անգոսնէր յոմանց յերեւելեաց յաւագանւոյն, ևս առաւել յատենագարէն պատերազմի, որում անուն էր Նենրի Փոքս: Սա այր աջողակ, խիզախ և փառասէր, բուռն հարկանէր յամենայն պատեհութիւնս առ ի հակառակելնմա, յորմէ յանկասկածի ոչ ինչ երկնչէր և ոչ ինչ յուսայր. զի Նիւքաստէլ զանգիտէր զամենայն կեանս իւր և ի տհաճելոյ զարս բազմահան.

ճարս, և ի մատուցանելոյ զնոսա ի բարձս
գերակայս:

Նիւքաստէլ ցանկայր դարձուցանել
ղերկոսին տաճնակալս Սրբոյ Միքայէ-
լն, միոյ ի չարաբաստիկ աւանդաց ան-
տի, որ յամի 1832 ջնկեցան հրովարտա-
կաւ: Հակառակ եկաց նմա Սանտուիչ,
յորմէ ափն ածէր ատենան ողջոյն. և
Փոքս պատապարան եղև բանից Սան-
տուիչայ ուժգին: Եւ Կլայվ, որ ընծա-
յեալն էր Փոքսեայ, և ընկալեալ 'ի նմա-
նէ մարդասիրաբար, ածաւ ի մէջ ի զօ-
րավիզն խորհրդոյն Սանտուիչայ, և մեր-
ժեցաւ: Այլ բոլորեաց Կլայվ զմերժ-
մանէն. և հէրքեցաւ բողբոն ամենայն
զօրութեամբ Նիւքաստէլայ:

Քննեցաւ վէճն ըստ օրինի ժամանա-
կին ի դատաւորաց, առաջի բովանդակ
ատենին: Խնդիրք ընտրութեանց համա-
րէին յայնժամ համախոհութեանց և եթ
խնդիրք. ոչ ոք ի դատս կեղծաւորէր
անդամ զանաչառութիւն: Վալպուլ
համարձակ յեղձեղէր յաճախ, թէ ի

պատերազմունս ընտրութեանց՝ մի լիցի
ամուր ապաստանի: Դիլդեցաւ ա-
տենան ամենայն. և բուն վէճ նորա չէր
այն, թէ Կլայվ ի ճահ թէ անճահ մեր-
ժեցաւ, այլ թէ Նիւքաստէլայ եթէ
Փոքսեայ էր լինել տէր նորոյ տաճնին և
գահէրէց աւագանւոյն: Յերկար և յա-
մառ էր պայքարն. և յաղթութեան
թուէր մերթ յայսկոյս միտել և մերթ
յայն: Փոքս ի ճակատ հանեալ զամե-
նայն տաճնաբանական կորով իւր զար-
մանալի, և հար զկէսս յիրաւագիտաց
տաճնին նոցին իսկ զինուք, և արկ հեր-
ձուածս ընդգէմ ամենայն զօրութեան
գահէրիցուն: Սահմանեցին դատաւորք
զվէճն ի նպաստ Կլայվայ. այլ յաղդ լի-
նել վճռոյն՝ այլայլեցան իրք: Նշխար
դատու ազատանւոյն, թէպէտ փանաքի,
այլ դեռ կռէր հերք առ ի շրջելովն
ճշգրիտ հաւասարութեան կողմանց Նիւ-
քաստէլայ և Փոքսեայ: Աղատանին ա-
նարգէսն և եթ զՆիւքաստէլ, այլ զՓոքս
կէս տաճնին իրրև զբաղաբաւար վէս և

ամենահնար, իբրև զքաջագոյն ատենաբան ընկերհաշտութեան, իբրև զանյեղ լի բարեկամ Վալպուլայ, և իբրև զսերտ համախոհ Կոմբերլանտայ: Տատանեալ ատենին ընդ երկար ի տարակուսանս, խորհուրդ կալաւ ապա առնուլ զվարկս ամենեցուն ընդ բարեկամաց նախագահին միանգամայն. ուստի լուծաւ վճիռն առաջին, և ըստ դոյզն յաւելուածոյ բուէից՝ չեգիտ Կլայվ մոտ ի կարգ աւադանւոյն:

Մերժեալ յատենէ տեսչութեան աշխարհին, և կապտեալ յընչից, դարձոյց զաջս իւր անդրէն ի Հնդիկս: Վաճառակցութիւնն և պետութիւնն ցանկային օգտել ծառայութեամբնորա: Ապաքէն կուեալ էր նորա ի Կառնատիկ ուխտ նպաստաւոր աղգին. և Տոպէս ոչ ևս էր ի միջի. զի բարձեալ զբեկորս բաղմադանձ մեծութեանց իւրոց, մեկնեալ էր յերկիր իւր, ուր բարուրք և բամբասանք արկին՝ զնա վաղ յարուէ: Բայց բազում ինչ գուժէր պատերազմ մօ

տալուտ ընդ Գաղղիա և ընդ Անգղիա. վասն որոյ կարևոր թուէր արձակել զոք հրամանատար քաղ ի Հնդիկս: Եւ կարգեալ Կլայվայ ի վաճառակցութենէն ի կուսակալ գաղթականին, և առեալ յարքայէն զաստիճան զօրագլխի ի բրիտանիկ զօրուն, նաւարկեաց վերջտին յԱսիա, յամի 1755:

Անդ անկ եղև նմա նախ նուաճել զամուրն անառիկ, որ կոչէր Գերիա, կառուցեալ յապառաժուտ սարաւանդակի, և գրեթէ չուրջ պատեալ ի ծայրածաւալ ծովէ: Յամրի աստ որջանայր հէն ոմն, Անկրիա անուէն. որոյ նաւք ի բաղմաց հետէ արհաւիրս արկանէին յԱրաբեան ծոցին: Վատսոն ծովակալ անգղիացի հրձիգ արար զտորմիղ նաւաց աւաղակին. Կլայվայ արշաւելով ի կաղաղ անդր նորա ընդ ցամաք: Առաւ ամուրն ընդ հուպ. և բաժանեցան յաղթականքն զաւար հնգետասան բիւրուց դրամակշուոյց:

Ապա յետ այսր արշաւանի անց գնաց

Կէտիլի կուսակալութիւն իւր յամրոցն Սուրբ Դաւիթ. և չն լէալ անդ զամիսս երկուս, ընկալաւ զըսոյց՝ որ գրաւեաց զուշ և զուրուշ նորա:

Ճոխագոյն ի գաւառացն կացելոց ընդ իշխանութեամբ տոհմին Լէնկթի մուրի, և ի բնէ՝ քաջագէտ ի հողագործութիւն և ի շահավաճառ՝ էր Բենգալ: Գեան Գանգէս ընթացեալ յորձանա հոս ընդ բիւր առաջս ի ծով, յօրինէ դաշտ լայնալիւր և արդաւանդ, որ ընդ յեղյեղակացն իսկ երկնաւ՝ ի վեդ գայ ընդ գալարագեղ գարնայնոյ երկրին Անգղիոյ: Անդ արտորայք օրիշոյ բէրէն զառաւուրութիւն արդեանց անձանսթայլւար: Անդ շաքար, բանջար, համեմբ և ձէթք ընծային մեծասքանչ բազմաբերութեամբ, և զանսպառ լիութիւն ձրկանց մատակարարէն գետք: Կղզիքն անմարդիք սփռեալք առ ծովդերօք, և ծածկեալք ի թուհաւոր բուսոց և ի բազմաշղլ եղջերուաց և ի վագերց, մատուցանեն գաւառացն մշակելոց աղ

առատ: Գետն որ զերկիրն արգասաւորէ, արահետ է միանգամայն և շահավաճառութեան Արեւելից: Յափուսն ուրա, և որոց ի նա բերանացեալ անկանին վտականի, յառնեն վաճառանոցք բազմափարթամք, մեծապայծառ մայրաքաղաքք, և սրբարանք Հնդկաց վեհալայքք: Անդ բռնաւորութիւն մարդոյ ի բազմայոլով գարուց օգորեալ էր ի զուր ընդ ամենառատ բարութիւնս բնութեան: Բենգալ, թէպէտ հարստահարեալ ի բռանց Հագարացոց, թէպէտ մատնեալ յաւար Մարտաց, համբաւէր ընդ Արեւելս իբրեւ զգրախտ եղեմական, և իբրեւ զճոխ արքայութիւն: Ժողովուրդ նորա աճէր և բազմանայր. սնանէին ի զեզուածոյ համբարոց նորա հեռաստան գաւառք. և տոհմի տիկնայք Լոնտոնի և Փարիզու զփափուկ անկուածս նորա ագանէին: Աղբն բնականոր ձոխ երկրի անդ, մեղկեալ ի քաղցրախառնութենէ օգոց նորին, և ի խաղաղ զբաղանս սովորեալ, այնպէս

ունէր առ այլ Ասիացիս, որպէս Ասիացիք համօրէն առ ժիր և խիղախ Եւրոպացիս: Ասէն Կաստալացիք, Թէ ԻՎալէնկիա հողն է ջուր, և այրն՝ կին. առակս այս ոչ ինչ նուազ ի դէպ գայ լայնատարր դաշտի ստորինն Գանգեսայ: Բենդալացին յամր է ի գործ. սիրէ ըզբաղել ի նիստ, խորշի յաշխատանաց. և Թէպէտ արագ ի վէճ՝ և խեռ ի Թափուր աղաղակ, դուն ուրեք միս զձեռն ի կուր և ի կուր. և հազիւ գրի ի զինուորութիւն: Ոչ գիտեմ եթէ իցեն ընդ ամենայն ի զօրու Անգղիացւոց բուն Բենդալացիք հարիւր: Չեկաց Թերևս ուրեք աղջ ի բնէ և ի սովորութենէ նայապէս ճահաւորեալ օտարին ըոյ:

Ի վաղուց հետէ մեծամեծ վաճառակցութեանց Եւրոպացւոց էին գործակալութիւնք ի Բենդալ: Գաղլիացիք բնականային, որպէս և բնականան իսկ, ի Չանտերնափորաւ Հուկլի գետով. Հուլանտացիք անդրևս ի վեր կոյս ի Չինտորա. և մօտագոյն ի ծով կառուցեալ էր

Անգղիացւոց զամրոցն Ուելիէմ. և ոչ ինչ հեռի անտի եկեղեցի, և շտեմարանս ընդարձակս: Գնայր ձգէր ընդ զերս գետոյն կարգ մեծակաւոյց տանց վաճառապետացն Անգղիացւոց. և ի մօտավայրի ուրեք կանգնէր քաղաք մեծանիստ և բազմազբաղ, ուր ընչաւեա վաճառականաց Հնդկաց կալեալ էր բընակութիւն: Բայց ուր ամբառնան այժմիկ բարձրագեղ ապարանք Չովրինգեայ՝ անդ կային գձուձ և եթ խրճիթք ոմանք յարդիւ յարկեալք: Անբնակ մացառք՝ դադարք հաւուց ջրայնոց և տիտուանց ահաւորաց, խափանէին զկայս արդի միջնաբերդին, և զհրապարակն զուարճալի, ուր հանապազօր սուրան զարդիս ընդ երեկս կառք շքեղք ի Կալիւթա: Ի վերայ կալուածոյ գաղթականին վարձքս վճարէին բնիկ պետութեան երկրին Անգղիացիք. և տուեալ էր նոցա որպէս այլոց տերանց մեծամեծ կալուածոց, վարել իշխանութեամբ իւրք ի վիճակի իւրեանց:

Ի բազմաց հետէ իշխէր ի մեծի քա-
ւառի անդ ի Բենգալ և յՈրիսա և ի
Բահար, նախարարումն Ալիվէրտի յԱնգ-
ղիացւոց կարգացեալ. որ հանգոյն այ-
լոց նախարարաց Մողոլաց կալեալ էր
զելխանուծիւն միահեծան: Յամի 1736
զրաւեցաւ նա ի կենաց. և պայազա-
տեաց զնա Թոռն նորա, պատանի չեւ ևս
քսանամեայ, որ կոչէր Սուրաջա Գով-
լա: Բռնակալք Ասիացւոց յոռեգոյնք
են Թերես ի դասուց ազգի մարդկան.
և մանուկս այս թշուառ ընծայէր դա-
սու բռնակալաց յոռեգոյն յարացոյց:
Իմացութիւն նորա ի բնէ տկար. բնա-
ւորութիւն դժգոհի. և դաստիարակու-
թիւն լեալ այնպիսի, որ ջատէր և ըզ-
միտս կորովիս, և զբարս արեւուականս
եղծանէր: Ձէր նա իրաւախոհ, զի չէր
ուրուք իշխեալ իրաւաբանել առ նա.
և ոչ կամարար, զի չէր իրաւեալ եր-
բէք ի հարկէ կարօտելոյ այլոց: Տարա-
ժամ զէլխանութեան ծիւրեալ էր զմար-
մին նորա և զմիտս. չուայտէր և արբե-

նայր ի ցբւոյ, որ զապիկար ուղեղ նո-
րա հրդեհեալ, մոլէր զնա և ցնորեցու-
ցանէր: Կենակիցք նորա արք չողոմա-
րարք ընտրեալք ի միջոյ սինլքորաց Ժո-
ղովքեան, ոչ առ այլ ինչ գտեալ էին
չնորհա առ նմա, բայց առ խեղկատա-
կուծեան իւրեանց և առ նուաստու-
թեան: Նասեալ էր նա ի յատակ մարդ-
կային ասպականութեան, յորում անգը-
ծութիւն առ անգթութեան և եթ քաղ-
ցրանայ. յորում տեսիլ ցաւոյ առ ցա-
ւոց միայն հաճոյ լինի, ուր չիք իսկ շահ
օգտի, ոչ գրգիւս վրիժու թշնամեաց, ոչ
խնդիր խուսափանայ ի վտանգէ: Ի ար-
դայութեան՝ զբօսնոյր ի կատել զանա-
սունս և զթռչունս. և ի ախ լեալ,
վայելէր ախորժանօք յաղէտս նմանեաց
իւրոց:

Սուրաջա անգստին ի տղայ տիւց ա-
տէր զԱնգղիացիս, դրդեալ ի ցնորից,
և ցնորից նորա ոչ ոք ընդգէմեկաց եր-
բէք: Այն զի կարծիս կուտականա բե-
րէր զգանձուցն, զոր մարթէր կողոպ-

տեւ ի նոցանէ. և չառնոյր անմիտն ի միտ, զի եթէ անցանէր իսկ ըստ կարծիս կողոպուտ մեծութեանց Կալկաթայ, ոչ փոխարինէր ֆեսու վարելոյ այլուր զչափաճառ նոցա՝ որ ծաղկէր ի Բենգալ: Եւ բաղալք ի կռիւ գտան առ ձեռին: Անգղիացւոց առ կասկած պատերազմի ամրացուցեալ էր զգաղթականս իւրեանց անհրաման յիշխանէն, և մեծատունն որ հնգիկ, զոր կապտեւ ըղձանայր ի գոլից, ապաւինեալ էր ի Կալկաթա, և ոչ մատնէր նմա: Այս աղաբաւ չու արար Սուրաջա աշխարհազոր բանակաւ ընդդէմ Ուրիլէմ ամրոցին:

Անգղիացւոց ստիպեալ էր ի Տոպլէայ կրթիւ ի քաղաքավարս և ի զինուորս ի Մագրաս. այլ ի Բենգալ վաճառականք միայն էին տակաւին, և զահի հարան, և տաղնապէցան ի լուր մօտալուտ վտանգին: Ոստիկան նոցա իրագէտ անգլիացեանց իշխանին, զարհուրեալ և յիմարեալ ոստեաւ ի մակոյկ, և աճա-

պարեաց ի նաւ անդր մօտագոյն. և զօրապետ նոցին լաւ համարեցաւ զհետ երթալ իմաստուն օրինակին: Առաւ աւրոյն յետ անգոր գիմամարտութեան. և յոգուեք յամրականացն անկան ի ձեռս թշնամոյն: Բազմեալ Սուրաջայ մեծաւոր ի գահլճի ոստիկանին, հրամայեաց ածել առաջի զերեւելն ի կալանաւորս զշոյուէլ: Յանգիմանեալ զնա ընդ ժարհութիւն ազգին, քրթմընջէր ընդ գոյզն գիւտ գանձու յամրոցին. այլ խոստացաւ խնայել ի կեանս նոցա, և մեկնեցաւ տալ զանձն քնոյ:

Յայնժամ գործեցաւ եղեռն այն աղիողորմ, արժանի յիշատակաց առ խուժագուժ գինգակութեան իրին, և առահագին վրիժուն, որ եկն զհետ: Թողան կալանաւորքն ի կամս պահապանաց. որք խորհեցան ունել զնոսա զգիշերն զայն անձողարկել յարգելան ամրոցին, ի նկուղ ինչ ծանօթ սոսկալի աշուսմէն խռոյ խաշարին: Արդեւանս այս մղձկուտ անձկանայր ի տօթագին

նահանգին և միում ումք եւրոպացի
յանցաւորի զի միջոց նորա քսան և
եթ օանաչափ քառակուսի էր, և երգք
մանունը և առականալք: Ամառն էր,
և արեգակն հասեալ յայծեղջիւր, յոր
ժամ հաղիւ է Եւրոպացւոց ամոքել
ղանհնարին տօթ Բենգալայ յարաշարժ
հովահարօք և ի սրահս բարձրաբերձս:
Եւ կալանաւորքն էին ոգիք հարիւր և
քառասուն և վեց: Յորժամ հրաման
տուաւ նոցա մտանել ի նկուղ անդր,
կատակ վարկան զայն, և խախու-
սեալ նոցա ի խոստմանէ իշխանին խնա-
յելոյ ի կեանս իւրեանց, ծիծաղէին
ղանհեթեթ բանիւք զօրականին: Այլ
վաղ ծանեան զվրիպակ իւրեանց: Գան-
գատէին, Թախանձէին, այլ ի զօր. զի
սպառնացեալ զնիւորացն խողեսողել
զգժկամակս, մղեցին անդր զամենեւին
ի սայր սուսերի. և փակեալ զգուռն,
աղխեցին զայն:

Ոչ ինչ ի պատմութիւնս, և ոչ յա-
ռասպելս, և ոչ վէպն այն, զոր կար-

կատեաց Ուկոլնի ծովու սառամանեաց
յաւիտենից, յետ զարիւնոտ շրթունսն
ի գանգ սպանչի իւրոյ սրբելոյ, հաւա-
սարեսցէ արհաւիրացն պատմելոց ի սա-
կաւոց ապրելոցն ի մահաշուկ գիշե-
րոյն: Գոչէին ի խնդիր գթութեան.
խորտակել ճգնէին զգուռն. և Հօլլէլ,
որ և յայնմ տագնապի չէր իսպառ կո-
րուսեալ զմտացն զգաստութիւն, մա-
տոյցնոցա կաշառս բազումս: Բայց պա-
տասխանի տային նոքա, Թէ ոչ էր մարթ-
անհրաման յիշխանէն առնել ինչ. Թէ
ի քուն կայր նա. և Թէ ցամառոյր ի զար-
թուցանել ուրուք զնա: Անդ էր տեսա-
նել յնորեալ զկալանաւորսն առ յու-
սահատութեան. կոխէին զմիմեանս,
մարտնչէին զկայիցն առ պատուհանօք.
մարտնչէին զՋոյն, որով անագորայն
գուլթ զահճացն ծաղրէր զտագնապ օր-
հասի նոցա. բանդագուշէին, աղօթէին,
հայհոյէին, կողկողէին, պաղատէին առ
նոսա զրաւ առնել կենաց իւրեանց հը-
րազնեօք: Իսկ բանտապանացն ճրագս

կալեալ առ ծերպս արգելանին, բերիջ բառնային ի զնին երկանց մահու զոհից իւրեանց: Յածեալ տակաւ աղաղակ եղկելեացն ի նուազ հեծուծիւնս: Ծագեաց տիւ. և զարթեալ իշխանն յանառակ քնոյն. և բանալ ետ զդուռն բանտին: Այլ առ ելս առնել որոց կէինն տակաւին ընդ զրահանս դիականցն, որ հարեալ իսկ էին ի տօթոյ, հարկ եղև զինուորացն հարուստ մի շեղջակուալ զնոսին աստի և անտի զմիմեամբք: Ուր ուրեմն իբրև բացաւ ուղի, կերպարանք անդոհականք քսան և երեք, զորս մարց իսկ նոցա ոչ էր ճանաչել, գեգեէին եւ լանէին մի մի ի գերեզմանէ անտի: Փոս հատաւ անդէն. և խառն ի խուռն հոսեցան անդր գիակունք հարիւր և քսան և երեք. և հող արկաւ ի վերայ:

Ի չարեաց աստի, զոր և յետ ամաց աւելի քան զուծսուն ոչ մարթի առանց արհաւիրաց յիշատակել, չանկաւ գուծ յաղիս, և ոչ թախիծ ի միտս վայրենի իշխանին: Ոչ պատուհասեաց ըզ-

մարդասպանն, և յապրեալն ոչ մարդասիրեաց: Ապաքէն թողան ոմանք երթալ ի բաց, յորոց չէր ակն ունել իմբք. այլ յորոց բռնադբօսել ինչ հնարին թուէր, տանջեցան նոքա չարաչար: Հոլուէլ անդոր ի գնացս, ածաւ առաջի բռնաւորին. որ կշամբեալ և սպառնացեալ նմա, վարեաց զնա երկաթակապ ի միջերկրայս ընդ այլս ոմանս, զորոց կասկածէր գիտել զթագուն գանձուց նոցա առաւել քան զոր կամէինն ի վեր հանել: Սոքա ծընկեալք տակաւին յօրհասական վշտոց անտի, օթէին ի տաղաւարիկս յոռիս, և ընդօվ լոկով և ջրով կերակրէին. մինչև ապա յաղերս անկան իշխանին կարևոր կանալք նորա տունէլ նոցա թողուծիւն: Կին մի անգղիացի ապրեալ էր ի մահահոտ արգելանէն, և մուծաւ ի կանանոց նորա ի Մուրչիտապատ:

Նամականի արար յայիժամ Սուրա. չա առ անուանեալ արքայ իւր ի Դիւհի. նկարագրեալ պերճ և ճոռում բա-

նիւք զյաղթութիւն իւր : Եդ պահս
յամրոցին Ուիլիէմ. արգել մի բնակել
Սնդղեացւոց առ նովաւ . և պատուի-
րեաց ի յիշատակ պայծառ արութեանց
իւրոց՝ կոչել զԱլլիւթա յայնմ հետե
Ալինագոր, որ նշանակէ դուռն Աստու-
ծոյ :

Գոյժ անկման Ալլիւթայ եհաս յամ
սեան օգոստոսի ի Մադրաս, և բրգե-
ցան գաղթականքն ի սրամութիւն ան-
հնարին : Մենչեցին ամենեքեան ի վրէժ-
խնդրութիւն . և անդէն երկօրեայ սահ-
մանեցաւ արշաւել ի Հուկլի . Ալլիւթայ
կալով ի գլուխ ցամաքային ջորուն, և
Վաստոնայ նաւականին : Գումարտակ
ինն հարիւր անգղիացի մարդիկ և սրտեայ
հետեակաց, և հազար հինգ հարիւր
Հնդկաց, եւանէր պատուհասել զիշխան
ոմն, որ բաղմագունից հրամայէր հպա-
տակաց քան զՀոգովիկ հնգեաւասանե-
ւորդ և քան զինքնակալուհին Մարիամ
Թերեզա : Նաւեցին ջորքն յամենան
հսկտեմբերի . այլ կոծեալ ի ստահակ

հողմոց, յամեցին ժամանել ի Բենգալ
մինչև ի ղեկտեմբեր :

Խրախանայր Սուրաշա երազայոյս
ամրութեամբ ի Մուրչիտապատ . և ան-
գէտ ամենեւին տարաշխարհիկ իրաց .
յեղեղէր սովորակի, եթէ յԵւրոպա
համայն ոչ գոյր և ոչ բիւր այր . և չան-
կանէր իսկ ի միտս նորա իշխել արշա-
ւել Անդղեացւոց ի սահմանս իւր : Բայց
Թէպէտ անխով յերկիւղէ զինուորա-
կան ջորութեան նոցա, սկսանէր ընդ
բացակայութիւն նոցին ապաշաւել :
Փանղի կարճեցան հասք իւր . և խոր-
հրդականք յաջողեցան խելամուտ առ-
նել զնա, զի մերթ օգտակարագոյն իցէ
իշխանի պատսպարել զվաճառականս ի
համարձակ վայելս շահուց իւրեանց ,
քան խոշտանգել զնոսս ի դիւտ թա-
գուն արկեղաց ոսկոյ և արծաթոյ : Զի-
ջեալ էր Թողուլ նոցա դառնալ յաշ-
խարհ իւր ի շահավաճառ, իբրև ազգե-
ղևնմա, զի նաւք նոցա սպառազէնք հա-
սեալ էին ի Հուկլի : Հրաման ետ նոյն

հետայն դումարել ամենայն զօրաց իւրոց ի Մուրշիտապատ, և չուեաց ի կալկաթա :

Կլայվ ըստ սովորակի արուածեան իւրում նախաձեռն արարեալ ի մարտ, էառ զԲոլեքոջ, եհար զպահակապանս Ուիլիէմ ամրոցին, կալաւ զկալկաթա. և յարձակեալ ի Հուկլի, աւարեաց զայն : Իսկ Սուրաջա՝ որ և յօժարեալ իսկ էր շնորհս ինչ առնել Անդրիացոց, ի հաւաստեաց աստի զօրութեան նոցա և քաջութեան՝ համոզեցաւ ի խաղաղասիրութիւն : Սմին իրի առաջարկեաց առաջնորդաց բանակին վերականգնել անդ զգործակալութիւն իւրեանց, յանձնն առեալ զվզենակս նորին, և զփոխարէնս ընչեց, զոր կապտեալն էր ի նոցանէ :

Կլայվայ պատերազմ էր արուեստ. և ի նախառնին համարէր զհաշտութիւն ընդ իշխանին. այլ սահմանաւ էր կար իւր : Վաճառականաց ոմանց փախստէից ի կալկաթայ, անկ էր հոգ իրաց արշա-

ւանին. և անձկային սոքա դառնալ ի կայս իւրեանց, և առնուլ զփոխարէնս փրատուցն : Տեսչութիւն Մադրասայ իրազեկ լեալ խանձելոյ պատերազմի յԵւրոպա, և երկուցեալ ի հինից յարձակմանց Գաղղիացոց, անժոյժ մնայր դարձի զօրականին : Մեծամեծք էին խոստմունք նախարարին. և բախտ զինուոց կեղակարծ. վասն որոյ հաւանեցաւ Կլայվ խօսել ի խաղաղութիւն. զի զլեալ նմա ընդ էլս իրացն ոչ ըստ կամի յաջուկեց :

Այսու գաշնաւորութեամբ սկիզբն առնուլ նոր իմն գլուխ գրոց ի կեանս Կլայվայ : Ցայս վայր իբրև զինուոր և եթ կատարեաց նա զխորհուրդս այլոց՝ մեծահրաշ աջողութեամբ և արիւնթեամբ : Բայց յայսմ հետէ համարեսցի նա մանաւանդ քաղաքավար, և զինուորական շարժմունք իւր՝ քաղաքավարական խորհրդոց իւրոց արդիւնք : Զի ի նորում աստ պաշտաման՝ հանգէս արար հանձարոյ մեծ ի և մեծամեծ յաջողութեանց,

այն յայտ իսկ է . այլ յայտ է գարձեալ , զի յոր ինչ և յեա այսորիկ ձեռնարկեաց , կեղտ նախատանաց ի բարոյական իմաստս նորա էթող :

Չէ մարթ միաբանել մեզ ընդ Մեւքոմայ , որ յամառի ոչ այլ ինչ տեսանելի վարս գիւցաղին իւրոյ , բայց ուղղութիւն և պատիւ : Սակայն տարածայնիմք և ի Միւլայ , որ բամբասէ զՎլայվ իբր ոչ խղճեւ երբեք ի պատրանաց կարեորաց ի լրումն կամաց իւրոց : Թուի մեզ Վլայվ ըստ բուսոյ բարուցն՝ տիպ նկարագրի ամենեւին իսկ ներհակ առն խաբեբայի . խիզախ թէ յանդուգն իսկ , անկեղծ թէ արգեօք և անզգայն մտերիմ ի բարեկամութիւն , և ի թշնամութիւն համարձակ : Ոչ ի սոսկական կեանս նորա , և ոչ յաւագութեանս առ համ գտանել զհետս նենդութեանս առ համ ազգիս : Նա աւանիկ յամենայն վէճս , որ եղեն նմա որպէս անգղիացւոյ ընդ անգղիացւոյ , ի կռիւմամբոց անտի նորա ի գպրոցս մինչև ի մրկայոյզ գըժ :

տութիւնս ատենին տեսչութեան , յորում զշատին ամս իւր անցոյց , թերութիւնք իսկ նորա էին թերութիւնք վէճ և մեծախոհ մտաց : Այն իցէ ճշմարիտ , զի խաղ ինչ վարկանէր զբաղաբաւութիւն ասիական , յորում չցոյր ինչ գժպատէհ : Գիտէր զամբաւ խտր զանազանութեան օրինաց բարոյականին ընդ Հնդկիս և ընդ Անգղիացիս . գիտէր գարձեալ , զի առաջի կայր նմա վարել ընդ որեար ունայն ի պատուոյ , ընդ որեար , որ առանց վարանաց տայր զամենայն խոստմունս , և առանց ամօթոյ գրժէր ամենայն խոստմանց , ընդ որեար՝ որ անխիղճ ի կիր արկանէր զկաշառանս , զխարդախանս և զսուտ երգմունս առ ի հասանել յուշ նպատակին : Թողթեան նորա վկայեն , զի հանապաղ յուշի ունէր զխտր զանազանութեան իմաստից բարոյականին ընդ նոսա և ընդ իւրեանս : Իցէ նորա զառածեալ ի մղար կարծիս , թէ ճմարթէր վճարել ինչ ընդ այնպիսի ոսոխաց , եւ

Թէ շատանայր պարաւանդեալ ի պարտուց, յորոց զերծ կային նոքա, եթէ միշտ ասէր զճշմարտութիւն, և լսէր երբեք ոչ. եթէ ընդ ի տոյժս անձին զամենայն դաշինս առ դաշնակիցս, որ ոչն ընդ ին բնաւ զգաշն անօգուտ անձանց: Սմին իրի սա այլ ուրեք անդ զիացի արդոյ և այր զօրական, ընդ ոստիսել իւրում ընդ չարիմաց Հնդկի, եղև և ինքն հնդկի չարիմաց. և էջ անխիղճ ի խաբկանս, ի շողմս և ի փոխանակութիւնս մուրհակաց և պիտակ ձեռագրաց:

Արք երկու երթեկէին յաճախ ի հրեշտակութիւն ընդ նախարարն և ընդ Անդղիացիս, մին Վատէս ոմն անդղիացի, և միւս հնդկի անուն Ոմէլնտ: Ոմէլնտ մի ի ճոխագոյն վաճառականաց Հնդկաց բնակեցոյ ի Կալկաթա, կորուսեալ էր զմեծութիւնս իւր յարշաւել անդր նախարարին: Յաճախեալ սորա ի տուրեառս վաճառաց առ Անդղիացիս, կարգեալ էր իբր պատգամաւոր

նոցա առ արքունիս Հնդկաց: Էր սա այր մեծազօր յազգի իւրում. և վեճակեալ զառատ ձիրս հնդկի հանճարոյ, զարագատեսութիւն, զաջողակութիւն, զճարտարութիւն և զերկայնմտութիւն. և զհնդկի ախտից՝ զնուաստութիւն, զընչաքաղցութիւն և զգաւ:

Եւ նախարարն վարէր ամենայն անհաւատարմութեամբ հնդկի քաղաքավարի, և ամենայն թեթեամտութեամբ մանկան զեղծելոյ իշխանութեամբ, և յանձնապատանութեամբ: Խոստանայր, ստրջանայր, վարանէր, խուսափէր. խաղայր դայր սպառնալից բանակաւ ի Կալկաթա. այլ ի տեսիլ անդրըդուելի ճակատու Անդղիացեոց՝ նահանջէր խուճապաւ, և յանձն առնոյր զխաղաղութիւն ըստ նոցին իսկ պայմանաց: Ուստ կռեալ ընդ նոսա, և մտաբերէր ընդդէմ նոցին ի նորանոր չարիս: Հնարս հնարէր ընդ Գաղղիացիս. և հրօրաւիրէր զԲոսսի դիմել ի Նուկլի, և վառէլ զնոսա ի Բենգալայ: Այս ամենայն

ող էր զանխուէլ ի Կլայվայ և ի Վատսո-
նայ. վասն որոյ եգին ի մօր լուծանել
բախմամբ զտորակոյս, և յարձակել ի
Չանաշ ընադոր, չև օգնական զօրաց հա-
սեալ անդր ի հարաւոյ Հնդկաց, և կամ
յԵւրօպոյ: Վատսոն առաջնորդէր ար-
շաւանին ընդ ջուր, և Կլայվ ընդ ցամաք.
կալան ի միասին յաղթութիւն երազ
և լի. և անկան ի ձեռս նոցա ամբոցն
և պահակապանք, և ղէնք և պարէնք և
մթերք առհասարակ. և ընդ կալանա-
ւորսն՝ զօրք եւրօպացիք իբր հինգ հա-
րիւր:

Երկնէր նախարարն յԱնգղիոցացոյ,
և առէր զնոսա, մինչդեռ մարթէր նմա
ի ճակատ հանել նոցա զոսոխս նոցին
զԳաղղիացիս: Հարան ահա Գաղղիա-
ցիք, և սկսաւ նա հայել յԱնգղիացիս
անհնարին երկիւղիւ և դժգոհակազոյն
առեւթեամբ: Տատանէր ակար և յեղ-
յեղուկ միտք նորա ի յոյզս նուաստու-
թեան և գոռոզութեան. էր զի յղէր ի
կալկաթա արծաթ բազում իբր ի հայ.

Թայթանս քնասուն զոր արար. և էր
զի ականս պատուականս առաքեալ առ
Բոսսի զօրավարն հաշակաւոր ի պարգև,
սագրէր զնա փութալ ի պահ Բենգա-
լայ, և հալածել անտի զԿլայվ. զոր գոռ
ի մարտի անուանեալ, յաւելոյր. Թա-
փեսցին ի գլուխ նորա ամենայն չարիք:
Մերթ հրաման տայր չուէլ զօրաց իւ-
րոց ի վերայ Անգղիացացոց, և զհրաման
իւր չօղէր. և մերթ պատառեալ զգիրս
Կլայվայ, և ապա պատասխանի գրէր
նմա ի ճոռոմ բարբառ մեծարանաց: Ար-
տաքսէր յերեսաց իւրոց զՎատէս, մոր-
թել զնա սպառնացեալ. և դարձեալ
կոչէր զնա, և թշնամանացն խնդրէր
թողութիւն: Մինչ այս մինչ այն, չա-
րաշուք տեսչութիւն նորա և անմոռ-
թիւն և ցոփութիւն և կենակցութիւն
գռեհկաց՝ պարտասեցուցին զամենայն
գասս հպատակաց նորա, զգորականս,
զվաճառականս, զգրանիկս, զսեգ և ըզ-
պերճ Հապարացիս, զերկչոտ, զհլու և
զթուժկալ Հնդիկս: Նիւթեցաւ նմա

դաւ ահագին, որում կցորդէին Հռո-
տորոպ ոստիկան քանձուց. Միր Զափար
զօրավար երեւելի, և Յոկետ Սաիտ սեղա-
նաւոր մեծափարթամ ի Հնգիկս: Հա-
ւատացաւ դաւն յԱնգղիացիս. և երթ-
ևեկ թղթոց սկսաւ ի մէջ տժգոհացն
և նոցա ընդ Մուրշիտապատ և ընդ Կալ-
կաթա:

Ի վարանս տարակուսի կային Անգ-
ղիացիք. այլ Կլայլ Զատագովեալ զդա-
ւաճանն, ըմբերանեաց զամենայն դի-
մաբանութիւն: Եւ խորհուրդ կալան
ձեռն տալ նոցա զօրեղապէս, յընկե-
նուլ զՍուրաջա, և ի կացուցանել ըզ-
Միր Զափար ընդ նորա ի քահ Բենգա-
լայ: Ի փոխարէն վաստակոց նոցա խոս-
տանայր Միր Զափար հատուցանել ըզ-
ֆնաս վաճառականաց նոցա բովանդակ,
և ընուլ պարգևօք զզօրս նոցա և զամե-
նայն պաշտօնեայս: Յոռութիւնք Սու-
րաջայ քստմնելիք, զրկանք Անգղիա-
ցւոց ի նմանէ, վտանգն՝ յոր շահավա-
ճառ նոցա անկանէր, ի յարանալ նորա

ի նախարարութեանն, այս ամենայն
թուի մեզ անբասիր առնել զկամս ար-
կանելոյ զնա յիշխանութենէ: Սակայն
ոչ ինչ անբասիր արասցէ զմեղմեղանս՝
յոր էջ Կլայլ քանզի գրեաց առ Սու-
րաջա գիր սիրայլի. որպէս զի հանգուս-
ցէ զնա առ ժամանակ մի անքոյթ յան-
դորրու: Նոյն սուրհանդակ, որ ած առ
իշխանն տկարամիտ զոր Կլայլ գիր ողոր-
անուանէ, ած և զմիւս ևս առ վատէս,
որ ունէր այսպէս. Ասա ցՄիր Զափար
մի երկիչէլ ուստեք. զի յարեցայց ի նա
հինգ հազար սպառազէն արամբք, որ
ոչն դարձուցին երբէք զթիկունս: Վըս-
տահացո զնա, զի զտիւ և զգիշեր չու-
արարից հապճեպով հասանել նմա յօգ-
նութիւն, և կացից առ նովաւ մինչև
իցէ իմ այր մի:

Անմարթ էր այսպիսում բազմամաս.
նեայ դաւաճանութեան բոլորովին թաք-
չել ընդ երկար. և հասին իսկ յունկն
իշխանին ինչ ինչ, որ արկին զնա ի կաս-
կածանս: Այլ կեղծիք և պատրանք յօ-

դեալք բազմահարաճ հայթայթանօք ի հնարինմաց հանձարոյն Ոմիչոնտայ, հան դարաեցին զնա փռւթով: Այն ինչ աւմենայն ինչ հարթ ընթանայր, և ի հաս գայր դաւն, ծանեաւ Կլայվ, զի ոչ էր վտահել յՈմիչոնտ: Խոստացեալ էր հնարագէտ բենգալացւոյն արիտուր աւառ ընդ ամենայնի՝ զոր կորուսեալն էր ի Կալկաթա. այլ ոչ շատանայր նա այսուիկ: Վաստակք մեծամեծք էին նորա. ունէր զթէլ բովանդակ գաւոյն. և բան մի եւթ չնջեալ յունկն Սուրաջայ, կարէր ցրել զամենայն օր ինչ նիւթեալն էր: Ի կամս նորա էին կեանք Վատեայ, Միր Զափարայ և դաւակցացն ամենեցուն. և եդ ի մտի յօգուտ արկաւնէլ զկար իւր, և անձամբ առնել ըզպայմանս անձին. Սմին իրի խնդրեաց երեսուն բիւրս դրամակաւոց իբրեւ գինս ծածկութեան իւրոյ և սատարութեան: Զայրացան Անդղիեացիք ընդ մասնութիւնս այս. և զարհուրեալ ի վտանգէն, անդիտանային զինչ առնել: Այլ Կլայվ

ի կշիռ եկեալ ընդ Ոմիչոնտայ, անցանէր զնովաւ ի նորին իսկ արուեստի: Այլ անուպայ է դա, ասէ, և ամենայն դաւ անստգիւտ, որով մարթիցի պարտեւ զդուր գորս: Եւ խոհական դատեր խոստանալ զինգիրն. և ի մասնէլ նարա ընդ հուպ ի ձեռս իւրեանց, պատուհասել զնա. Ժխտեալ ի նմանէ ոչ միայն զկաշառոյն սակ, այլ և զբաժին փոխարինին անկաւոր ամենեցուն, որք զրկեալն էին ի գոյից իւրեանց ի Կալկաթա:

Ընդունելի եղև խրատս այս. այլ զի արդ էր պատրել զհնգիկն զգոյշ և խորագէտ: Պահանջէր նա յեռուլի յեակար անդր Անդղիացւոց և Միր Զափարայ զարայման իրաւանց իւրոց. և ոչ շատանայր մինչ չև իւրով իսկ աջօք տեսեալ զայն: Կլայվայ առ ձեռին կային հնարք. և կրկին յօրինեցան պատշիւք, մին ի սպիտակ քարտիսի, և միւս ի կարմիր. անաջինն բուն, յորում ոչ անուաւնէր Ոմիչոնտ. իսկ երկրորդն սպիտակ,

և առ ի ցոյց յերկրեալ, բովանդակէր զպայմանս նորա:

Բայց միւս այլ խոջ էլանէր ընդ առաջ, զի Վատսոն ծովակալ դժկամակէր արկանել զձեռագիր իւր ի պիտակ պատշտին, և թերուծիւն այնր կարեւոր անուան՝ ոչ թաքնոյր յանքուն և ի սուր աչաց Ոմիչոնտայ. և գրէր զնա ի կասկած: Բայց Կլայվ չէր ի նոցանէ, որ կիսովին առնիցէն ինչ. և գրեւ գրեթէ շառագունիմք, զի խարդախեաց զձեռագիր ծովակալին:

Արդ կազմ էր ամենայն ինչ ի գործ: Վատէս փախեալ է ծածուկ ի Մուրշետապատայ. և Կլայվ խողացոյց զգորս իւր. և գրեաց իշխանին ի բարբառ այլազգ յոյժ ի նախկին նամականւոյն: Ի գէմս ամեալ նմա ի թղթին զամենայն զրկանս կրեալս ի նմանէ, խնդրէր իրաւարար իւրեանց կացուցանել զՄիր Զափար. և յաւելոյր ազգ առնել նմա, զի որովհետեւ եղանակ անձրեաց մերձենայր, գային ինքն և արք իւր, մեծարանօք առնուլ ի նմանէ պատասխանի:

Գումարեաց Սուրաջա իսկոյն զամենայն զորս իւր, և եւ ընդ առաջ Անդղիացւոց: Դաշն եղեալ էր Միր Զափարայ մեկնել ի նախարարէն, և զվաշտ իւր ամեալ ի բանակ Կլայվայ. այլ ի մտեւ վերջին պահուն՝ ընկճեցաւ յերկիւղէ փառասիրուծիւն դաւաճանին: Ժամանեաց Կլայվ ի Կոսիմբոգար, ուստի փարսախօք ինչ բացագոյն բանակեալ էր իշխանն զորու ծանու ի Պլասի. և Միր Զափար յամէր ընուլ զխոստումն իւր. և պատ ի պատ պատասխանի տայր թախանձանաց սպարապետին Անդղիացւոց:

Անկաւ Կլայվ ի տաքնապ տարակուսի. ոչ կարէր վստահել ի հաւատարմութիւն և ի խրախոյս դաշնակցին. և որչափ և վստահանայր ի զինուորական հանձար իւր, և ի քաջութիւն և ի հըրահանգս արանց իւրոց, ծանր էր պատերազմել ընդ զորաց քսանապատիկ թուով բազմագունից: Առաջնորդաբնայր գետ, ընդ որ դիւրին էր անցանել.

այլ ի ձախողել մարտին, և ոչ միում
ուժեք ի փոքու գնդէն մարտ էր գառ-
նալ ընդ այն: Զայս առաջին և վերջին
նուագ անվեհեր սիրա նորա կասեաց
առ վայր մի յահեղ վտանգէ սահմանե-
լոյ զմիտս իւր: Կոչեաց զգորապետս իւր
ի ժողով. և յոգունք ի նոցանէ խրատ
էտուն մի մարտնչել. և Կլայվ ինքնին
միաբանեաց ընդ նոսա: Ապա յետ ա-
մաց՝ միակ եւեթ ասէր կոչեալ իւր ժո-
ղով զինուորական, և եթէ անսացեալ
էր խորհրդոյ ժողովոյն, ոչ ախրէին եր-
բէք Անգղիացիք ի Բենգալ: Ի լուծա-
նել ժողովոյն, յինքն եկն անդէն. և մե-
կուսացեալ ուրեք, եկաց ժամ մի մը-
տայոյդ ընդ հովանեաւ ծառոց: Եւ ի
մտի եղեալ զամենայն ինչ ի բախտն
առնել ապաստան, դարձաւ և հրամա-
յեաց կազմել անցանել ընդ գետն առ
վաղիւ:

Անցին զօրքն ընդ գետն ի վաղորդայն.
և յետ առժանաւոր չուոյ աւուր՝ իջին
նսեմաւ ի ծառաստան ուրեք մանկե-

նեաց մերձ ի Պլասի, փարսխաւ հեռի
ի Թշնամոյն: Հատեալ էր քուն յաչաց
Կլայվայ, և զգիւնին ի բուն լսէր զձայն
Թմեկաց և տաւղաց հնչեալ ի բաղմա-
տարած ճամբարէ իշխանին: Զեն ինչ
զարմանք, զի և նորին խկ սիրտ անահ
լքանէր երբեմն, զմոռաւ ածեալ ընդ ո-
րում անհամեմատ բաղմութեան և ընդ
որոց գնոց գնայր գուպարել:

Այլ և Սուրաջայ ոչ էր հանգիստ
խաղաղագոյն: Միտք նորա տկար հա-
մայն և մրկածուփ տագնապէր ի խու-
ճապս անդոհականս: Զարհուրեալ ի
սպառնալեաց մօտալուտ վտանգին, ի
զօրավարաց իւրոց խիթացեալ, երկու-
ցեալ ի մարդոյ միանգամայն և ի միայ-
նութենէ, նստէր տխուր ի խորանին,
լլկեալ, որպէս ասացէ քերթող հել-
լէն, ի կատաղեացն այնոցիկ, որք յելս
հոգւոցն անէծս դառնիս կարդացին նը-
մա ի Խաւարին խոռոչին:

Մագեաց օրն. օր որ հանդերձեր
սահմանել զբախտ Հնդկաց: Զեղան

զօրք իշխանին ընդ արևածայրս ի բաղ-
մապատիկ ելից բանակին. և ղեռային ի
ծառաստան անդր, ուր կային Անգղիա-
ցիք: Հետևակազօր քառասուն հազար
վառեալ ի հրազէնս, ի գեղարդունս,
ի սուսերս և յաղեղունս, հեղեղատէր
ի դաշտ անդր. բերելով ընդ իւր զլաղթ
հրետս յիսուն, ձգեալ մէն մի յերկայն
կարգէ ամուլաց սպիտակ եղանց, և մը-
ղեալ յետուստ իւրաքանչիւր ի փղէ:
Այլ ահաւորագոյն ևս էին Թերևս հը-
րետք ինչ մանունք վարեալք ի սակա-
ւոց գաղղիացի մարտակցաց: Այրու-
ծի նոցա բիւր և կէս, կազմէր ոչ ի կը-
նատ Բենգալացւոց, այլ ի խրոխտ աղ-
գէն բնակելոյ ի գաւառս անդ հիւսի-
սոյ. և նշմարեաց կիրթ ակն Կլայվայ
և զարսնոցաւ զերիվարս, զի էին հուժ-
կու քան զԿառնաթիկեցիս: Իսկ որք ընդ
այսմ բազմակոյտ ամբոխի ելանէին ի
ճակատ, էին արք երեք և եթ հազար.
այլ իբր հազար ի նոցանէ Անգղիացիք,
և ամենեքեան մարդեալք ըստ օրինի, և

յանգղիացի զօրապետաց առաջնորդեալ:
Երևելի ի ռազմս փոքու բանակիս գը-
տանէր գունդն Երեսներորդ իններորդ.
որ ընդ յորով յաւելուածս պատուոյ
ժառանգեալս ընդ ձեռամբ Վելինկոտ-
նայ ի Սպանիա և ի Գասկոնիա, տակա-
ւին բերէ զնշանակաւ իւրով զանուն
Պլասեայ, և զպանծալի զայս վերնագիր.
Առաջիկ ի Հնդկիս:

Սկիզբն եղև մարտին հրաղինո՛ւք. այլ
հուր Թշնամոյն չլինէր ինչ գամագիւտ,
ուր բազում նախճիրս գործէին սա-
կաւ հրետք Անգղիացւոց: Անկան յո-
գունք ի դերահուչակ զօրավարաց Սու-
րաջայ. և աղմուկ չփոթի ընդ ռազմս
նորա տարածանէր: Յաճախէին հետ
ընդ հետ և նորին խակ արհաւիրք. և ոմն
ի դաւաճանաց անտի ստիպէր զնա ի
նահանջ: Թշնադրեալ ի զարհուրանաց
անձին, մտադիւր ունին եղ նենգաւոր
խրատուն, և հրաման ետ զօրուն ընկը-
կել. և այս հրաման սահմանեաց ղկո-
րուստ նորա. այն զի չեթող նմա պա-

րապ Կլայվ. այլ մղեաց զիւրսն յառաջ: Ամբոխն լքեալ և լուծեալ, տեղի ետ բուռն յարձակման քաջաց զինուորաց: Ոչ ուրեք պարտեցաւ խուժան հինից ի մարդիկ զօրաց դժնդակագոյն կորա- նօք: Իսկ դոյզն գունդ Գաղղիացւոց, որ միայն խնդախէր զգիմի հարկանել Անդ- ղիացւոց, աղխաղխեալ վարեցաւ ի յոր- ձանաց խուռն փախստէիցն ի բաց: Ի միում ժամուս բեկաւ բանակ Սուրա- ջայ ի սպառ. և անկան ի պարտելոց անտի տըք միայն հինգ հարիւր. այլ աղխ նոցա և վրանք, և զէնք, և սայլք անթիւք և արջառք անհամարք թողան յաղթականին: Կլայվ կորստեամբ ա- լանց քսան և երկուց, թող զվերաւորս յիսուն, վարատեալ էր զգօրսիւր վաթ- սուն հազար, և նուաճեալ զպետու- թիւն ընդարձակ և բազմամարդ քան զՄեծն Բրիտանիա:

Միւ Զափար ոչ օգնեաց Անդղիացւոց ի պատերազմին. այլ իբրև ետես աներկ- բայելի գեւս նորին, մեկնեաց զծոկատ

իւր ի բանակէն. և ի զրաւ լինել մար- ան, յղեաց նիզակակցին զննդակցու- թիւն իւր: Ի վաղիւ անդր երթայր ահ ընդ ահ ի բանակ Անդղիացւոց. կասկա- ծեալ զընդունելութենէն, որ մնայր նմին անդ: Խուովեցաւ ակներև, իբրև կարգեցան կացին զօրականք ընդունել զնա չքով ըստ պատշաճի աւագութեան նորա: Այլ վաղ ընդ փոյթ փարատե- ցաւ երկիւղն, զի եկն Կլայվ ընդ առաջ նորա, գիրկս արկ նմա, ողջունեաց զնա իբրև զնախարար երկց մեծամեծ գա- լառաց, Բենդալայ, Բահարայ և Որի- սայ. ունին մատոյց աղերսաբանութեան նորա վայելչութեամբ. և խորհուրդ ետ նմա գիմել անյապաղ Մուրշիտապատ:

Սուրաջա հեծեալ յուղտ երագ, և շտապաւ փախուցեալ ի ճակատուէն, հէտս ընդ ժամս սուղ ինչ աւելի քսան և չորս ի Մուրշիտապատ: Անդ կոչեաց զիւրև զնորհրդականս իւր. յորոց ի- մասնաբոյն ոմն խրատեաց զնա անձ- նատուր լինել Անդղիացին, յորոց չէր

նմա չարագոյն ինչ կասկածել, քան անկանեւ յիշխանութենէ, և կալ ի կալանս: Այլ մատնութիւն վարկաւ զսագրանս զայս: Այլ քորդորէին զնա միւս անգամ փորձել զբախտ զինուոյ. և հաւանեալ ընդ այն, հրաման եհան ի մարտ սակայն ոչ խրախուսէր յարանալ և ոչ օր մի ի խորհուրդ ինչ արիական: Լուաւ զի հասեալ էր Միր Զափար, և ահ անտանելի կալաւ զնա: Այլ կերպեալ ի ձև գձուծ, և գըրոց լի գոհարօք ի ձեռին, սողեալ էջ գիշերախառն ընդ պատուհան արքունեացն, և ընդ երկուց և եթ սպասաւորաց եմուտ յաւատ, ղերծանել ի Պատնա:

Եհաս յետ աւուրց կալալ երկերիւր անդդիացի զօրականօք և երեքարիւր Հնդկօք ի Մուրշիտապատ: Պատրաստեալ էր նմա անդանօր ապարանք չքեղ ի բնակութիւն. զորով պատէր պարտեղ լայնատարր. ուր ամենայն զօրաց, որ ընդ նմայն էին, մարթէր բանակել ըստ պատշաճի: Եւ եղեն յայնժամ նաւա.

կատիք նախարարութեան Միր Զափարայ: Սծեալ կալալ զիշխանն նորապրսակ ի գահ, բազմեցոյց զնա անդ. և ըստ վաղնջուց սովորութեան Արեւելից՝ մատուցեալ նմա պատարագ ոսկի, դարձաւ առ Հնդկիս, որ խռնէին ի սրահին, և ուրախակից լինէր նոցա ընդ նսեհազատութեան իւրեանց ի բռնակալէ: Հարկ եղև նմա թարգմանաւ խօսել անդ. և զարմանք են, զի թէպէտ ընդերկաւրեալ ի Հնդիկս, թէպէտ հմուտ հնդիկ բարուց և գնացից, և պաշտեալ ի հընդիկ զօրականէն, չուսաւ նա երբեք անսայթաք բացատրել զմիտս իւր ի բարբառ Հնդկաց: Ասի իսկ զի ի խօսակցել նորա ընդ Հնդիկս, էր զի ստիպէր բեկբեկել զբանս լուսիտանացիս, զոր ուսեալն էր ի մանկութեան ի Պրազիւ:

Խնդրեցաւ ապա ի նորոյ նախարարէն յարդիւնս ածել զխոստմունս իւր առ դաշնաւորս. և ժողով գումարեցաւ ի տան Յոկետայ սեղանաւորին մեծի, առ ի կարգաւորել զկարեւորս: Եկն անդ.

և Ոմիչոնտ, ոչ ինչ երկմտեալ շնորհս
գտանել առաջի Կլայվայ. որ գլեալ մեղ-
մեխանօք և զԲենդալացիս՝ ցայն վայր
գլխափրեալ էր ի նա անընդհատ : Ի
մէջ բերաւ յետկարն սպիտակ, և ըն-
թերցաւ : Գարձաւ յայնժամ Կլայվ ի
Աբրափտոն ոմն թարգման անգղիացի,
և առէ ցնա անգղիերէն. Ժամ է լուծա-
նելոյ զպատրանս Ոմիչոնտայ : Եւ Ըս-
բրափտոն առէ հնգիերէն. Ոմիչոնտ, ընդ
խաղ և եթ գրեցաւ յետկարն կարմիր.
և ոչ ինչ տացի քեզ : Անկաւ Ոմիչոնտ
նուաղեալ ի գիրկս ծառայից իւրոց, և
ի զգալ նորա անձին, թափեալ էր ի
մտաց անբուժելի : Կլայվ անյուշ ի խղճէ
ի գնացս իւր ընդ քաղաքավարս շըն-
գիկս, չէր անմարդասէր օք. և յուզեցան
գուլթք նորա ընդ Ոմիչոնտ : Ետես զնա
յետ աւուրց. խօսեցաւ քաղցրու-
թեամբ ընդ նմա. խրատ ետ երթալ
յուստ ի մի ի մեծամեծ մեհնաց աշ-
խարհին, յուսացեալ փոփոխութեամբ
տեսարանաց ապաքինել նմա. և կամէր

խակ յետ անցիցն անցելոց կացուցանել
զնա վերստին ի գործ հասարակաց : Այլ
անգամին յանակնկալ թափոյ կրիցնէր.
Թայր և անդգայէր այրն հէք : Այն որ
երբեմն կորովի խելամոռութեամբ իւ-
րով, և անպաշտջ կենցաղով հռչակեալն
էր, վասնէր յայնժամ զմնացուածս ըն-
չից իւրոց ի հասարանս արայականս. և
պճնէր ի հանգերձս փաղփռունս. և յա-
կանս պատուեականս : Այնպէս հաշեալ
և մաշեալ զամիսս ինչ, անպա մեռանէր :

Այնկարեոր համարէաք յամել ի բանս՝
յուզղուլթիւն գնատատանի ընթերցա-
նելեաց մերոց զայսմ խաբէութեանէ, ե-
թէ չէր Մեղքոմայ նկրտեալ ի պաաքս
պարուլթիւն ամենայն մասանց նորին :
Յաւէ նմա ապաքէնողն հարկեղև ի կիր-
արկանել զհնարս եպերականս. այլ ե-
պերել զպիտոսիկ՝ որ խաբէցին զխաբե-
բայն. զայն յանձն ոչ առնուէ թուի նմա
թէ չէր պարտ հաւատարիմ առ անհա-
ւատարիմս գող. և զի թէ լրեալ էր
Անգղիացեոց զխոսամունս իւրեանց առ

չարանիւթ բենգալացին, դրդէր օրինակ յաջողութեան նենդոյն՝ զարահնարս անհամարս ի նմանութիւն, Արդ մեք ոչ քննեսցուք զինդիրս զայս ըստ անստե-
րիւր իմաստից բարոյականին. զի չեն իսկ այդմ պէտք. այլ հայեցեալ յայն իբր յարդասիս հարկի դժնդակագունի, և փաստից ևս ոչ կարօտեալ վեմակա-
նաց, ոչ ինչ յերկուանամբ, զի գթեաց Կլայվ, և գործեաց ոչ միայն ոճիր, այլ և վրիպակ : Թէ համեստութիւն է ի մաստնագոյն քաղաքավարութիւն, ա-
ռած իմնէ ընդունելի, և յաճախ անվրէպ ևս և ի շահ ժամանակեայ օգտի միոյ միոյ ի մարդկանէ. այլ ընկերութիւնս մարդ-
կան դուն ուրեք վրիպի կանոնդ ի ճշմարտութենէ. վասն որոյ և ընկերու-
թիւնք յերկարակեացք են քան զիւրա-
քանչիւր ոմանս : Մարթի յիշատակել զարս մեծացեալս ի դրժանաց հաւատոց ոմանց. այլ ո՞ր այն պետութիւն, որ ճշմարտիւ օգտեցաւ ի դրժութենէ հա-
սարակաց հաւատոց : Բովանդակ պատ-

մութիւն բրիտանիկ Հնդկաց պարզէ ըզ-
ճմարտութիւնս զայս մեծ, զի չէ խո-
հական դրժանօք զդրժանաց առնուլ
զառաջ, և զի զէն զօրեղ առ ի ճակա-
տել ընդդէմ ստութեան է ճմարտու-
թիւն : Անդղիացի իշխանք Հնդկաց չըր-
ջապատեալ ընդ պարագայս ամաց ի
դաշնաւորաց և ի թշնամեաց, որ ոչն
պատկառ կային պարտուց, վարեցան
առ հասարակ անկեղծութեամբ և ուղ-
ղութեամբ. և արդիւնք իրացն վկայե-
ցին, զի իմաստութիւն են անկեղծու-
թիւն և ուղղութիւն : Արութիւն և խե-
ղամտութիւն Անդղիացւոց նուազ օգ-
նեցին ի տարածանել և ի պահպանել
զարեւելեան աշխարհակալութիւն նոցա
քան զճմարտասիրութիւն նոցին : Ա-
մենայն որ ինչ մարթէր շահէլ նոցա նը-
մանելով Հնդկաց յերկբանութիւնս, ի
ստայօգութիւնս, ի խաբկանս և ի նենդ,
ոչ ինչ են առ օրով շահեցանն, լեալ
ազգմիակ ի Հնդկիս, յորոյ ի բանս մարթ
է վստահել : Ոչ երդումն ի նանրահա-

ւատ մտաց ճարտարեալ, ոչ պատանդ պատուական ազդիցէ զնուն մասն այնր վստահութեան, զոր ընծայէ այոն այո և ոչն ոչ անդղիացի դեսպանի: Բերդ անմատոյց և ամրակաւոյց ոչ տաց բերդայնոցն այնպիսի ապաստան անբոյժ, յոր վայելելով բերդակալն անդղիակա նաւ և եթ զինեալ երաշխաւորութեամբ անցանէ ընդ սահմանս հզոր և սխերիմ թշնամեաց: Մեծազօրն իշխանաց Արեւելից հազիւ յաջողէ ընդ տարապայ ման տոկոսեաց վերածել զմասն մեծութեանց թաքուցելոց ընդ երկրաւ ի տունս հպատակացն: Իսկ պետութիւնն անդղիական մատուցանէ վաշխ դուռ նաքեայ, խուն մի աւելի քան զնորս առ հարկեր և փութայ ագահութիւն հանել զբերք բերրոց դրամոց ի ծածկա գոյն մառանաց իւրոց: Խոտտանցի անհաշտ Հնդիկ տրբայ զորաց անդղիացեոց զերինս ոսկւոյ, առ ի գամուլիք առնել զնոսա: Անդղիացին խոտամոնայ նոցա զգոյզն և եթ ռոճիկ յետ բաղմամեայ զի-

նուորութեան: Այլ գիտէ ամենայն զօրական հնդիկ, զի լցցի խոտունն Անդղիացեոց, զի եթէ կեցցէ և զամս հարկեր, ալ իւր և որից հանգոյն վարձուց ամենիշխան կուսակալի նոցա՝ ոչ հաւցին երբէք, և զի չիք այլ պետութիւն ի Հնդիկս, որ թէ և ուխտս հրապարակաւ գնիցէ, ոչ լբանիցէ զնա կորնչել սովամահ ի գռեհս, իբրև ոչ ևս իցէ նմա պիտանացու: Օգտակարագոյն բարեմասնութիւն պետութեան է ընել հաւատարիմ ի մէջ անհաւատարիմ պետութեանց և յայս նսէ հայելն Անդղիացիք յԱսիա: Եթէ յաւուրց յեաին երկուց սերնդոց՝ քնացեալ էր նոցա ըստ իմաստիցն, որ անմարդութիւն Մելքոմայ, եթէ վարեալ էր ընդ նմանիս Ոմլչոնտայ ըստ օրինակի նոցա սրտութեամբ, խորդախութեամբ և գրգրութեամբ, հաւանեալ էմք ի մոի, զի ոչ քաջութեամբ նոցա և ոչ աջողութեամբ մարթ էր աշխարհակալութեան նոցա կալ ի հասօի:

Հաւանի Մէլքում, զի առ անհնարին
և եթ հարկի մարթիցի արդարացուցա-
նել զբրժանս Կլայվայ. այլ մեք և ան-
հարկ և անդէպ դնեմք զայն, և դատա-
պարտեմք ամենևին:

Ոչ Ոմիշտ միայն ի զոհ մատնեցաւ
սակս այսր յեղափոխութեան, այլ և
Սուրաջա Դովա աւուրբք յետոյ քան
զփախուստ իւր ձերբակալ եղեալ, ձգե-
ցաւ առաջի Միր Զափարայ: Անդ քրտ-
մնեալ արկ զանձն ի յերկիր. և Կողկո-
ղէր և Կականէր և հայցէր զթուութիւն,
զոր ինքն երբեք ոչ եցոյց: Վարանէր
Միր Զափար. այլ որդի նորա Միրան,
պատանի ամաց եօթն և տասանց, հան-
գոյն վառուէր կալանաւորին թանձրա-
միտ և վայրագ, ոչ ողբեցաւ: Ածաւ
Սուրաջա ի խուղ ուրեք ամայի. ուր
վայրիկ մի յետոյ մօրն և պաշտօնեայք
մահու: Անդղիացիք չեղեն սատար սպա-
նութեան նորա. և Միր Զափարայ զգա-
ցեալ զի զհարէին ընդ այն, պատճառե-
ցաւ առ հարկի առեալ զվրէժ նոցա
յոխերմագոյն թշնամոյն:

Տեղայր յայնժամ տարափ ոսկւոյ
յԱնդղիացիս. և ութսուն բիւրք դրա-
մակշուոց յղեցան ի Մուրշիտապատայ
յամրոցն Ուրլիւմ: Եւ խաղայր գայր
ընդ երկայնութիւն գետոյն ի Թուլչս
դրօշուց, և ի ձայն նուագարանաց տոր-
միղ նաւակաց աւելի քան զհարիւրոց,
բարձեալ բերելով զմեծաշուք դանձն
զայն: Կալկաթա, որ յառաջ քան զա-
մեսս ինչ խոպանացեալն էր, ևս քան
զես բարգաւաճեաց: Վերկենցաղեաց
վաճառաչահութիւն. և նշանակք լիութեան
յերևան գային անդ յամենայն
տունս Անդղիացւոց: Իսկ Կլայվայ ոչ
ևս գոյր չափ գոյից, բայց չափոք և եթ
անձին: Բացաւ գանձարան Հնդկաց ընդ-
արձակ առաջի նորա. ուր ըստ սովո-
րութեան հնդիկ իշխանաց խուկեալ էին
դրամք ամբաւք. յոր գտանէին և դահե-
կանք եւրոպականք, ընդ որոց գնէին
Վենետիկեցիք զանկուածս և զհամեմա Ա-
րևելից, չն պատեալ եւրոպացի նաւու
զհրուանդանաւն Բարեյուսոյ: Եւ գը-

նայր Կլայլ ընդ շեղծակոյտս ոսկւոյ և արծաթոյ, պսակեալ յակնթիւք և ա. դամանդովք, և կարէր առնուլ անտի որչափ ինչ և կամէր: Եւ ընկալաւ իւր զքսան բիւրս դրամակշռոց:

Այս տուրեառ դրամոց ընդ Կլայլ և ընդ Միր Զափար դատապարտեցաւ յետ վեշտասան ամաց, ի ձայնէ հասարակաց, և յատենի աւագանւոյն դատեցաւ խստիւ: Այլ Մէլքում պնդագոյնս ջատագովէ զայն: Դատախազք յաղթական սպարապետին յանդիման առնէին զահս նորա իբրեւ զկաշառս, և կամ զաւարտ անգոր նիզակակցի՝ ի սայր սուսերի բռնագատեալ: Իսկ պատմագիր անցից կենաց նորա ընդ հակառակն՝ համարեալ զնոսին մեծամեծարս, հատաւ և անարատս և արծաթաւ համեմատե զայնոսիկ ընդ փոխարէնս վաստակոց, յօտար պետութեանց հատուցեալս Մարկուբոյ, Նեղոնայ և Վեւ լինկոնայ. և յաւելու. Միշտ իսկ սովորութիւն եղև յԱսիա տալ և առնուլ

պարգևս. և չեւ էր հրովարտակն՝ որ արգելոյր ումէք ի ճահ առնուլ զսովորոյթս զայս: Այլ այսու պատճառարանութեամբ ոչ շատանամք մէք: Ոչ կամ կածեմք վաճառեալ Կլայլայ զօգուտ պաշտաման իւրոյ, և կամ զհայրենեացն. այլ ոչ կարեմք անպարտ առնել զնա յիմք, որ թէ չէր չար ինքնին՝ սակայն չար տայր օրինակ: Զիք ինչ յայտնի քան զայն, զի զօրավարի պարտ է իւրօրմն սպաս տանել պետութեան, և ոչ այլու: Այսմ զհետ դայ, զի որ ինչ և ընկալցի. նա փոխարէն վաստակոց, պարտի ընդունել զայն կամ յիւրմէ պետութեանէն, և կամ լիով գիտութեամբ նորին և հաւանութեամբ: Սմին կանոնի պարտ է պատկառ կալ ևս ի մանուշն. ևս և ի տուրս խաչի, դրոշմածոյ, և փերթի իսկ Ժապաւինի: Եւ իբր մարթիցի ըստ օրինի սպաս ունել պետութեան. եթէ որք հրամայեն զօրութեանց նորս, համարձակցին անհրաման և գաղտ ի նմանէ ընդունել ի

նիզակացաց զմեծութիւնս արքայականս: Վայրապար է ասել, թէ չեւս արգելոյր հրովարտակ զընդունելութիւն պարգեաց յասիացի իշխանէ. ոչ ըստ հրովարտակին, որ յետոյ էլ, առ ի խափանել զպարգես այգպիսիս, այլ ըստ իմաստից, որք ընդունելիք էին, մինչ չեւս իսկ ելեալ հրովարտակին, ըստ իմաստից հասարակաց օրինաց և հասարակաց մտաց դատախազեմք զգնացից Վլայվայ: Ձեք հրովարտակ մեզ ծանօթ, որ արգելուցու զգիւնադպիր տարաշխարհիկ իրաց պետութեան Անգղիոյ, մի առնուլ թոշակ յայլոց պետութեանց. սակայն ոչ ինչ նուազ ստոյգ է և այն, զի եթէ թոշակեալ նորա ի Գաղղիոյ ի ծածուկ ապախտ արասցէ ըզպարտս իւր, չարաչար և ծանոնց պարտաւորեացի պատժոց: Մեղքում բաղդատէ զգնացս Վլայվայ և զՎելինկտոնի ընդ միմեանս, այլ ներեացի մեզ հերքել զհամեմատութիւն նորա՝ այսու ակնարկութեամբ: Օրինակ իմն, եթէ

Վելինկտոն յետարշաւանին յամի 1815, և մինչդեռ հրամայէր զօրուն, որ ունէրն զԳաղղիա, ընդունէր զանխուլ քսան բիւրս դրամակշռոց ի Լոդովիկեայ ութնամեաներորդէ իբր յառհաւատցեայ շնորհակալեաց նորա վասն մեծամեծ սպասաւորութիւնս հարկանելոյ իւր տոհմին Բուրբոնայ, զինչ էր կարծել զնմանէ: Սակայն առ սովաւ ոչ ինչ աւելի արգելոյր արձանագիր հրովարտակաց զընդունելութիւն պարգեաց յԵւրոպա, քան առ նովաւ յԱսիա:

Համայն և հարկ է հաւանել, զի բաղում ինչ մեղմէ զմեղս Վլայվայ: Քանզի համարէր նա զանձն ոչ զօրավար բըրունի, այլ պաշտօնեայ վաճառականաց: Վաճառականացն գեթ լուեւայն շնորհեալ էր պաշտօնէից իւրեանց զիշխանութիւն մեծանալոյ՝ յառատութենէ հնդիկ ևս հնարից: Եւ իբր էր խելամտութեան պարտուց ակն ունել յարբանեկէ համեստադունէ քան զտերանց նորա: Վլայլ թէպէտ ոչ զեկոյց նոցա

մեկին զբախտ իւր, և զհաւանութիւն նոցա ոչ խնդրեաց. այլ ջանիւ ծածկու-
թեան չեղև մասն գիտակցութեան գոր-
ծելոյ իւր զանպատէհս: Նա աւանիկ
համարձակ խոստովանէր բարութեան
իշխանին վերաբերեալ զնա ի լիութիւն:
Գլուխ բանիս, թէ և թուի մեզ, թէ չէր
նմա օրէն այսու օրինակաւ առնուլ ինչ
գովեմք զնա, զի չհառ աւելի: Ընկա-
լաւ զքսան բիւրս գրամակչոց, ուր
միով և եթ բանիւ մարթէր կրկնել զայն:
Դիւրին էր յոյժ ձևանալ զառաքինու-
թիւն անդր յԱնգղիա, և զպափշտակու-
թենէ կլայվայ ճառս արկանել. այլ հա-
ղիւ ումեք ի խռանէ դատախազից նորա
լինէր նայապէս ի չափու ունել զանձն՝
ի լիապատար քանձարանի անդ Հընդ-
կաց:

Ձեռն օր եդ ի գահ զՄիւր Ջափար, այն
միայն կարէր ունել զնա անդ: Ձէր նա
ապաքէն մանուկ խակ, և ոչ թշուա-
ռութեան վիճակեալ ծնանելոյ ի ծիրա-
նիս. վասն որոյ և չէր յիմար և զեղծ

ամենեկին զօրէն նախօրդի իւրոյ. այլ
վերջանայր ի յաջողութեանց մտաց, և
յառաքինութեանց կարեորաց ի գա-
հուն. և որդի նորա թագաժառանգ
Միրան էր միւսումն Սուրալա: Աղմկեալ
էր յեղափոխութեան զմիտս մարդկան.
և յոգունք յաւագաց աշխարհին նշա-
հէին համարձակ զնախարարն նոր: Նախ
արար Առեղայ հզօր և ճոխ գաւառի,
որ զօրէն այլոց նախարարաց Մողղայ
փոխեալ էր յորքայ ինքնիշխան, սպառ-
նայր ասպատակել ի Բենգալ: Եւ ոչ
մարթէր երերուն պետութեանն կալ
յակաստանի առանց աջողութեանց մը-
տաց և իշխանութեան կլայվայ: Յայսմ
վայրի հասեալ նաւու, ած նամականի,
գրեալ յատենէն վաճառականաց, մինչ
չև էր նոցա ընկալեալ զզրոյց պատե-
րազմին Պլասեայ: Խորհեալ նոցա յան-
ձանձել զգաղթականս իւրեանց ի Բեն-
գալ, սահմանեալ էր տեսչութիւն բազ-
մակնձիւն և գժպատահ. և ի լրումն չա-
րեաց, չէր տուեալ ի նմա բարձ կլայ.

վայ : Սակայն ընտրեալքն ի կազմու-
թիւն այս նորոյ տեսչութեան , յանձն
առին ի մեծարանս իսկ անձանց հետեւ
տարադէպ հրամանին . և հրաւիրեցին
զնա ի բարձ գերագոյն իշխանութեան :
Հաւանեցաւ ընդ այն . և վաղ ի յայտ
եկն , զի կանխեալ և եթ էր նոցա յիղձս
ատենին վաճառականաց : Քանզի ա-
ռեալ նոցա զաւետիս պայծառ յա-
ջողութեան Կլայվայ , կացուցին զնա
կուսակալ վիճակաց իւրեանց ի Բեն-
գալ հանդերձ շնորհակալեօք և մեծա-
րանօք : Յայնժամ զօրութեան նորա ոչ
ևս գոյր պայման . զանցեալ և զայնուիկ ,
յոր եհաս Տոպլէս ի հարաւակողման
Հնդկաց : Ահիւ և գողութեամբ հայեր
ի նա Միր Զափար . և սաստեալ երբեմն
յոմն յերևելեաց ի բնիկ աւագանւոյն ,
որոյ կազեալ էին արք ընդ հնդիկ զօ-
րականս Անգղիացւոց . ասէ . Եւ գեռ
ուսանել իցէ քեզ , թէ ո ոք իցէ զօրա-
վարդ այդ Կլայվ , և յոր կարգ կացոյց
զնա Աստուած : Իսկ այրն աւագ , որ ի

բըւ ծաղրածու հռչակաւոր և վաղեմի
բարեկամ Միր Զափարայ իշխէր համար
ձակախօսել առ նմա , պատասխանի ա-
րար , և ասէ . Եւ եր իցէ ինձ թշնամա-
նել զնա . ինձ՝ որ ոչն յառնեմ ընդ ա-
ռաւօտս , չե երկցս ի ծունր իջեալ ա-
ռաջի ցոյր նորա : Իբր ոչ եթէ ըստ ա-
ւելեաց իմն ասացաւ կատակս այս , զի
ամենեքեան խոնարհէին առ ոտս նորա :
Անգղիացիք զնա միայն համարէին բա-
ւական ի բռնազօսել զՄիր Զափար առ
ի ընու զուխտ իւր . Միր Զափար զնա
միայն վարկանէր ձեռնհաս ի պատուա-
րել զիշխանութիւն իւր ի խռովարար
հպատակաց և ի հինից դարացեաց :

Ի դէպ իսկ է ասել , զի ճարտար և
ժիրաժիր վարեցաւ Կլայվ իշխանու-
թեամբ իւրով յօգուտ հայրենեացն :
Արձակեաց նա զօրս յերկիր ուրեք ի
հիւսիսոյ Կառնատիկայ , ուր զօրանային
Գաղղիացիք , և կարեւոր էր վտարել ըզ-
նոսա անտի : Առաջնորդութիւն արշա-
ւանին յանձն եղև զօրագլխի ումեմն ,

որ կոչէր Փորտ, հաղիւ ծանուցեալ
ցայն վայր: այլ կորովի ակն կլայվայ
նկատեալ էր ի նմա գնչանաւոր ամողու-
թիւնս պատերազմականս: Եւ վճարե-
ցաւ արչաւանն արագ և պայծառ յա-
ջողութեամբ:

Այն ինչ այսպէս պատահէին յիւր-
վագոյնք ի զօրաց Բենգալայ ի բացեայ,
վտանգ նոր և ահաւոր սպառնայր յէւս
արեւմտեան սահմանաց նորուն: Մեծն
Մողոլ կայր կալանաւոր ի ձեռս ուրուք
ի հպատակացն ի Դելհի. որդի նորա Ե-
րէց, Շահ Ալէմ անուն, ճակատագրեալ
ղամս բազումս ի խաղալիկ ձախողակ
բախտին, և ի գործի նախ Մարատայ,
և ապա Անգլիայոց, խուսեալ էր յար-
քունեաց հօրն: Զարմ նորա մեծարէր
տակաւին. և իշխանազունք ոմանք հը-
ղօրք, մանաւանդ նախարարն Աւուդայ,
կամէին ձեռն տալ նմա: Դիւրաւ ձգեաց
Շահ Ալէմ ի դրօշ իւր զխուռն բազ-
մութիւն ի խնդիր բախտի զնուորելոց,
որովք երկիրն զեղլոր: Արք չորք բիւրք,

այլածինք և այլադէնք, փութանակի
գումարեցան զնովաւ. և մտաբերեաց
ընկենուլ յաթուոյ զանազգին փառա-
ւորեալ յանկարծակի, և յինքն հանել
զիշխանութիւն նորա:

Արհաւիրք կալան զՄիր Զափար. և
միակ հնար թուեցաւ նմա գնել բա-
զում արծաթոյ զմիաբանութիւն Շահ
Ալէմայ: Զայս հնարս հնարեցան ստեպ
որք յառաջ քան զնա իշխեցին ի մեծա-
փարթամ և յանպատերազմասէր դա-
ւառս անդ, մերձ ի բերան Գանգիսի:
Պախարակեաց զկարծիս նորա կլայվ,
և ըստ կորովի մտացն և անոստան ա-
րութեան՝ գրեաց առ նա, և ասէ. Եթէ
զայդ առնիցես, ելցես և այլք յողունք
յամենայն խորից աշխարհիդ, յոխոր-
տալ և մերկել զքեզ յարծաթոյդ, մին-
չև չմնալ և ոչ դանկի միով ի գանձուդ:
Աղաչեմ զքեզ մի թերահաւատել յԱնգ-
ղիացւոց, և ի զօրաց նոցա յարելոց ի
քեզ: Գրեաց ըստ ամին օրինակի և առ
կուսակալ Պատնայ քաղաքի, հեղիկ զի-

նուր արի և մեծարոյ նմա յոյժ. և ա-
սէ. Պինդ կաց. պահ կալէր քաղաքիդ
մինչև ի սպառ. վստահ ընդ զի սերտ և
ստոյգ բարեկամք են Անգղիացիք. և զի
ոչ ձեռնթափ լինին յիրաւանց, յոր
նկրտեցան միանգամ:

Եւ կացոյց նա զբանս իւր: Շահ Ալէմ
պաշարեալ զՊատնա, իբրև հանդերձէր
ի վերայ յարձակել, ազդեղն նմա, զի
խաղայր գայր Կլայվ արշաւասոյր: Բա-
նակն համայն, որ դիմէր անդր, կազմէր
միայն ի չորեքարիւր և յիսուն Եւրո-
պացւոց, և յերկու հազար և ի հինգ
հարիւր Հնդկաց: Այլ անուն եւթ Կը-
լայվայ և անգղիացի զորաց նորա՝ ահ
արկանէր յայնժամ ընդ Սսիա համո-
րէն: Եւ ընդ երեւել առաջապահ գնդի
նորա, գարծաւ թշնամին խառն ի խուռն
ի փախուստ: Գաղղիացիք ոմանք, որ ի
խնդիր բախտի կային առ Շահ Ալէմ,
յորդորէին զնա փորձել զբախտ զի-
նուց, այլ ի զուր: Ճամբար նորա բաղ-
մագումար, որ խռովեաց զարքունիս

Մուրշիտապատայ, լուծաւ անհետա-
ցաւ յահէ եւթ անգղիացի անուան:

Գարձ արար Կլայվ յալթանակաւ
յամրոցն Ուլիէմ: Միւր Զափար ի զար-
հուրանաց ի հրճուանս փոխարեւալ,
մատոյց պահապանի իւրում զպերճ գը-
րաւական շնորհակալեաց իւրոց: Վարձք
վճարելիք նախարարին ի վաճառակա.
նացն Անգղիացւոց վասն լայնատարած
կալուածոցն՝ զոր ունէին ի հարաւոյ
Կալկաթայ, գումարէին իւր յերիս
բիւրս գրամակշռոց ի տարւոյ: Այս
հաս ճոխ, որ բաւականնայր երեւելա-
գունին յանգղիական աւագանւոյն ի
վարել զկենցաղ մեծաշուք, համօրէն
շնորհեցաւ Կլայվայ զամենայն աւուրս
կենաց նորա:

Անտաքիւտ համարիմք զպարգևս զայս,
որում չէր և չէր մարթ զանխուլ գոլ.
զի վաճառայցութիւնն ինքնին ունէր
զվիճակսն ի վարձու. և չէր հնար պատ-
ճառել նմա զանգիտութիւն և զընդդի-
մութիւն. զի որ լռէն, հաւանի:

Բայց ոչ յերկարեաց գոհութիւն Միր Զափարայ: Զգայր յաւուրց հետէ, զի նիզակակիցն հըօր, որ ամբարձն զնա ի վեր, կարէր և միել զնա ի վայր. և յածէր զաչս ի խնդիր պատսպարութեան ընդդէմ ահել զօրութեանն այնորիկ, յորմէ պատսպարեալն էր ինքն յայն վայր: Գիտէր զի ոչ գտանէր ի միջի Հնդկաց զօրութիւն բաւական առ ի դիմագրաւել փոքու գնդի նորա. և զի Գաղղիացւոց չիջեալ էր կար ի Բենդալ: Այլ համբաւ Հոլանտացւոց հըռչակեալ էր ի վաղնջուց ի ծովս Արեւելից, և չեւ ևս ծանուցեալ նուազել զօրութեան նոցա յԵւրոպա: Պատգամք ընթանային ի ծածուկ ընդ արբունիս նախարարին և ընդ Հոլանտացիս հասուածեալս ի Զինսորա. որոց նամակաւ նի բազմաթախանձ յղեալ ի Բատաւիա, յորդորէին զպետութիւն իւրեանց հանդերձել բանակ համազօր ընդդէմ բանակի Անգղիացւոց ի Բենդալ: Հոլանտացիք առ տենչ տարածելոյ զիջեա-

նութիւն հայրենեաց իւրեանց, և մանաւանդ խառնելոյ ի բաժինս մեծութեանց, որովք յորովք ի վտարանդի Անգղիացւոց ընդին դեռ ևս, կաղմեմեցին նաւատորմ քաջազօր: Եւ ահա նաւք եօթն յաղթք հասին յեղակար. ծում ի Հուկլի. և զօրք ի նոսա հազար և հինգ հարիւր, իբր կես ի կես եւրոպացիք: Եւ ի դէպ ժամանակի պատահէր արշաւան նոցա. զի զօրս բազումս արձակեալ էր Կլայլ ի վերայ Գաղղիացւոց ի Կառնատիկ. և որք առ նմա կային, նուազունք էին թուով քան ըդ Հոլանտացւոցն: Գիտէր նա զի Միր Զափար գաղտ ձեռն տայր հրոսակին. զի ի յառնել իւր ի վերայ հաշտ աղքի, հարկ էր ճշգիւ համար տալ զգնացից իւրոց. զի պետութիւնն անգղիական ոչ կամէր յաւելուլ պատերազմ ընդ Հոլանտացւոց ի պատերազմն զոր մղէր իսկ ընդ Գաղղիացիս. զի մարթէր նմա ի յանցանս գրեւ զգործ իւր, և պատուհասեւ իսկ: Այլ և ի ձեռն Հոլան-

տացւոց այն ինչ առաքեալ էր նորա զարծաթ իւր յԵւրոպա։ վասն որոյ օգուտ բազում էր նմա խոյս տալ ի կըռուոյ։ Սակայն ոչ ինչ երկուանայր, զի եթէ թողոյր բատաւեան նաւատորմին անցանել ընդ վերկոյս գետոյն, և գումարել ընդ պահակապանս Զինսորայ, դիմէր Միւր Զափար ի գիրկս նորոյ նիզակացին, և իշխանութիւն Անգղիացւոց անկանէր ի վտանգ անհնարին ի Բենգալ։ Այսր աղադաւ խորհուրդ կալաւ ըստ իւրուան խիզախական բարուց, և զօրավիգն եղէն նմա զօրավարք իւր, ևս առաւել Փորտ, որում յանձնեցաւ կարեորագոյն մասն մարտին։ Փորձեցան Հոլանտացիք բռնադատել իւրեանց անցս. այլ ի դիմի հարան նոցա Անգղիացիք ընդ ջուր և ընդ ցամաք միանգամայն։ Բազմաձեռն էր թշնամին յերկաքանչիւր տարերան. և երկուստեք իսկ պարտեցաւ սպառնալու։ Առան նաւք նորա. և անկան և կամ գերեցան գողցես ամենայն եւրոպացի զօրականք,

յորս արշաւան նորա յենոյր։ Եւ պաշարեաց յաղթականն զԶինսորա. և աւագաց հատուածոցն Հոլանտացւոց ի նեղ անկեալ, զիջան ի պայմանս թելադրեալս ի Կալիպայ։ Խոստացան մի կառուցանել ամուրս, մի զօրահատոյց լինել աւելի քան զջուր մի սակաւաձեռն կարեոր ի պահ բարեկարգութեան գործարանաց իւրեանց, և նշանակեցաւ բացայայտ, զի եթէ լուծանիցեն նոքա զպայմանքս, տարագրեսցին առժամայն ի Բենգալայ։

Եւ ամենայ աւուրբք յետ այսր մեծ յաղթութեան նաւեաց՝ Կալիպ յԱնգղիա։ Անդ վարձք և պատիւք պահէին նմա, թէպէտ անհաւասարք ըլձից նորա և կամ փառասիրութեան. այլ հայեցեալ ի ախ նորա, ի կարգն ի զօրու, և ի բուն կայս իւր ի ժողովրդեան, պարտ է պայծառս և չքնաղս անուանել զնոսին։ Այժարձաւ նա յաւագութիւն իւրաց, և խրախուսեցաւ ակն ունել և անգղիական անուան մեծարանաց։ Քեորդ

Երրորդ, որ այն ինչ եղան էր ի գահ, ընկալաւ զնա սիրելաբար: Աւագանին մեծապատիւ մեծարեին զնա. և Պիտ, յորմէ ակն ածէին ատեան աւագանւոյն և աշխարհն ողջոյն, ցանկայր ակնյայտ նի պանծացուցանել զայրն զայն, որոյ նահատակութիւնք յաճախեցին զփառս համբաւատենչ դարուն: Ճարտասանս այս մեծ նկարագրեալ իսկ էր զԱլայվ յատենի իբրև զերկնածին սպարապետ, իբրև զոք, որ առ սեղանով գրոց դաս տիրակեալ, ի հանդէս ածէր զհանձար զինուորական. որ ի զարմանս կըրթէր և զարքայն Պրոսպաց: Յաւուրան յայնոսիկ ոչ երթևեկէին զրուցատարք օրագրաց ի ճեմելիս ատենին. այլ դըրուատիքս այս աղջողաբար պերճաբանեալ ի վեհագունէն քաղաքավարաց դարուն, և բերանոյ ի բերան յածեալ պատմեցաւ Ալայվայ ի Բենգալ. և բերկրեաց զնա և շողովեաց յոյժ: Ապաքէն ի Վոլփայ հետէ Ալայվ միայն եկաց ըսպարապետ անդղիացի, յոր պարծել

մարթէր հայրենակցաց նորա. և կարի իսկ յերաւի: Զօրավարին Կոմպերլանտայ բազում ուրեք ձախողեցին իրք. և միակ յաղթանակ նորա կանգնեալ ի վերայ գաւառակցաց, և դժնեայ անդըթուլութեամբք այլանդակեալ, նսեմացոյց զհամբաւնորա չարաչար քան զբազում պարսուլութիւնս իւր: Կոնուա այր սըրտեայ և ներհուն ի զինուորութեան, կարօտէր կորովայ և աջողակութեան: Գրանբի զինուոր համեստ, աղնուաբարոյ, և արի իբրև զառիւծ, վերջանայր ի գիտութենէ և ի հանձարոյ: Սաբուել հմուտութեամբ և աջողութեամբ ոչ ինչ ընդհատ ի ժամանակակցաց, ստգտաւ բարրանօք, որ զփառս աղարտէ զինուորի: Եւ ընդ օտար զօրավարսն տարան յաղթութիւն Անգղիացիք ի Մինգեն և ի Վարբուրդ: Սմին իրի որպէս անկ իսկ էր, ողջունէր ժողովուրդն պարծանօք և ցնծութեամբ զջօրավար իւր համադգի. որ բնիկ արուլութեամբ իւրով և ինքնագիւտ մարթանօք զուգապատիւ ար-

ձանանայր մեծանուն սպարապետաց
Գերմանացւոց:

Մըցէր Կլայվ փարթամ ձոխութեամբ
իւրով ընդ ականաւորս ի մեծատոնց
Անգղիոյ: Կան մնան հաւաստիք, զի
յղեալ էր նորա ի ձեռն հոլանտացի վա-
ճառականաց աւելի քան զուլթեոսն
բիւրս դրամակշռոց, և ի ձեռն Անգ-
ղիացւոց առաւել քան զբիւրս չորս, և
այլ ևս արծաթ յորով ընդ ձեռն այլոց:
Տուեալ էր և գանձս բազումս ի գին
ականց պատուականաց. այս տարազ էր
փոխադրութեան դրամոց յաճախեալ
անդ յայնժամ: Ի Մադրաս միայն ստա-
ցաւ ադամանդս ընդ բիւրուց երկուց և
կիսոյ: Եւ բաց յանբաւ գումարոյ առ-
ձեռն արծաթոյն, էր նորա և վիճակն
հնդիկ, որում նա ինքնին սակ հատա-
նէր բիւրս երկու և հազարս եօթն ի
տարւոյ: Համայն հապ նորա տարւորք
ըստ Մէլքումայ, որ հնարի ըստ կարի
նուաղել զայնս, անցանէին զջորիւր
բիւրուք. զոր առ Գէորգաւ Երրորդիւ

գեթ այնպէս գժուարին էր ունել, որ-
պէս բիւրս տասն առ մեօք: Ասացուք
աներկեան, զի յամենայն կարգս կենաց
չէլ ուրեք անգղիացի անինչ, որ անդ
ուրեմն յերեսուն և ի չորս ամի տիոցա-
րար իւր զայնչափ մեծութիւնս ընչեց:

Բայց արժան է յաւելուլ, զի աղ-
նուաբար ի կիր էարկ Կլայվ զմեծու-
թիւնս իւր: Յետ Պլասսայ պատերազ-
մին, որ հինն էգ ձոխութեան նորա,
յղեաց իսկ և իսկ բիւր դրամակշիւս
առ քորս իւր. բաշխեաց յայլ ազգա-
կանս, և ի չքաւոր բարեկամս զբիւրս
կրկին. պատուիրեաց քսակակալն իւ-
րում տալ ծնողացն ամ ըստ ամէ ութ
հարիւր. և ժառել զնոսա, զի կալցին
կառս. և վաղնջոց հրամանատարի իւ-
րում Լաւրենսայ, որ ցականեալն էր,
կարգեաց դրամակշիւս հինգ հարիւր ի
տարւոյ: Որ ինչ ըստ այսմ օրինակի
ծախեաց, մարթի հաշուել միահամուռ
դրամակշիւս հինգ բիւր:

Եւ խորհեցաւ ապա խնամ տանել

ՀայԹաթանաց աւագութեան. և սովին իսկ խորհրդով Թուի գնեալ նորա ըզկալուածս: Յամի 1761, յետ աշխարհադումար ընտրութեան՝ գտաւ նա յատենի հասարակաց ի գլուխ դասուելու օակցութեան, զորմէ գործ էր հոգալ: Բայց ի քաղաքավարութիւնս ազգին չեկաց նշանաւոր: Յարեցաւ զառաքինն ի Փոքս, որպէս տեսաք, յետոյ ձգեցաւ ի հանձարոյ և ի յաջողութենէ Պիտայ. և հուսկ յետոյ կապեցաւ սգի նորա ընդ Գեորգայ Գրեհուիլայ: Յամի 1764, ի սկզբան անդ ժողովոյ ատենին, յորժամ յախուռն և անհանձար հալածանք անարժան առաջնորդի ռամկին, որում անուն էր Վիլքս, ամբօխեալ էր զմիտս ամենեցուն, զուարճանայր քաղաքն վիպաւ, զոր տեսաք իսկ ի յիշատակարանս Վալպոլայ՝ չեւեալս ի լոյս: Հռիջարտ հայր Վալպոլայ, զոր աւագութիւն որդւոյն վերաբերեալ էր յակումբ, որում կանխակալ սովորութիւնք նորա անպատկանաւոր

զնա կացուցանէին, եւ յողջոյն արքայի, և ի հարցանել նորա՝ Թէ ուր իցէ որդին, պատասխանեաց ծերունին մեծաձայն, մինչև լսելի լինել ամենեցուն, որ անդն կային, և ասէ. Հասցէ ընդ հուս, տէր արքայ. և յաւելցի ձեզ ապա վարկ մի:

Այլ Վալպոլայ հանապազ յածէին միտք զայնու աշխարհաւ, ուր իբրև զօրական և քաղաքավար պայծառացեալն էր վառօք. և ի խորհրդոց անտի հնդիկ իրաց՝ ուղղէին գնացք նորա որպէս առն աւագի յԱնգլիա: Զօրութիւն վաճառակըցութեան արևելեան շնդկաց՝ Թէպէտ անկարգ, ոչ ինչ երկմտիմք լինել այնմ առ մեօք անկարգութիւն օգտակարայլ յաւուրս Վալպոլայ՝ էր այն և անկարգ և փաստակար: Զէր նորա ատեան յանձանանաց. և յողունք ի վերականգուաց նորա վաճառականք և եթէին, անգէտք համաշխարհական քաղաքավարութեանց. անծանօթք սեփական հանգամանաց աշխարհին, որ ըստ անընդեւ

դիպաց հպատակեալ էր նմա: Ատեան բաժանորդաց նորա ուր և միտել կամէր, գտանէր մուտս: Բաղմակոյտ էր այն և բաղմադոր քան զարդիս, վասն զի ամենայն բաժին, որ արժէր հինգ հարիւր դրամակշիւ, տայր յայնժամ վարկ մի. ժողովք նորա բաղմադումարք, բաղմամբութք, և մրկայոյղք, և ատենաբանութիւնք անպարկէշտք և ակտաւորք: Աղմուկ և աղաղակ և նենգ և կաշառ նշաւակէին զանցս ժողովոցն, ևս և ի խնդիրս ծանուկս: Վարկք ստայոյղք հենուին անսպառելիք, և Կլայլ ինքնին ետ տան թիւրս դրամակշուոց ի գնել զմթերս վարկից, և բաշխեաց զայնս ի պիտակ վաճառակիցս՝ յորս մարթ էր նմա յենուլ, և ընդ քարշ տանել զնուս ի վէճ, առ ի ճգնել զկողմն հակառակորդաց: Զնոյն առնէին և այլք, բայց ոչ նովին անհեթեթ յաճախութեամբ:

Ժողովուրդն Անգղիոյ փոյթ առնէր յայնժամ զխնդրոց Հնդկաց առաւել

քան զարդիս. և պատճառք յայտնիք են: Այժմ պաշտօնեայ որ մտանէ անտիական ի գործ, յուշիկ ելանէ ի վեր, և բարեբաստիկ թուի, եթէ զբառասուն և հինգամենիք ուրեմն իցեն նմա տարւոր հասք հաղար դրամակշուոյ, և բիւրք երեք խնայեալք, առ ի դառնալ ի հայրենիս: Բաղում մեծութիւն շահին պաշտօնեայք ի Հնդկիս, այլ ոչ որ ի նոցանէ մեկին մեծանայ յոյժ, և որ ինչ շահնն՝ յամր, տաժանելի և արգար վաստակովք ստանան: Աւագութիւնք քաղաքականք բարձունք՝ չորք և կամ հինգ միայն պահին արանց, որ արձակին յԱնգլիոյ: Իսկ զոստիկանութիւնս, զատենադպրութիւնս և զատենակալութիւնս ունին արք, որ զջեղեց կադոյն ամս կենաց նուիրեալ իցեն ի սպաս վաճառակցութեանն, և ոչ հանճար գերապայծառ, և ոչ ազգականութիւնք մեծազօրք զբաղմաշահ աւագութիւնս զայտօսիկ կարիցեն հանել յոր՝ որ չեմուտ ընդ գուռն կարգաւոր, և

ընդ սանդղոցն որոշս ոչ վերելակեաց։
Յառաջ քան զամս եօթանասուն՝ նուազ
արծաթ ածէր ի Հնդկաց յԱնգլիա քան
զարդիս . այլ բաժանէր այն ի նուա-
զունս թուով . և բազում այն էր զի ի
սուղ ժամանակի ամբարէին ամանք զմե-
ծութիւնս։ Ամենայն անդղիացի՝ յոր
տիս և էր, կարէր յուսալ զբախտ ու-
րուք ի ճոխ դաղթականաց անտի։ Եթէ
ճամարտակէր քաջ ի հրապարակի, և
թէ մատենագրէր ինչ ի գովութիւն
գահերիցու վաճառակցացն այնոցիկ,
մարթէր երթալ նմա ի սպաս նոցին ի
Հնդիկս, և յամս իբր հինգ դառնալ ան-
տի մեծատուն որպէս Պիգոտ և կամ
Կլայվ։ Սմին իրի ատեան վաճառակա-
նացն նմանէր տաղաւարի վիճակաց, որ
հրաւէր կարգայր ամենեցուն առնուլ
վիճակս, մեծութիւնս իշխանականս կար-
կառեալ ի մրցանակ բարբախտից սա-
կառուց։ Իբրև ազգ եղև լինել ուրեք
նահանգի, ուր զորավար ոք յառաւօտու
ուրբմն ընկալաւ ի պարգև կալուած

ընդարձակ հանգոյն աւանի, ուր թուէր
ի խնդրէն և եթ առնուլ զբերս գրա-
մոց իբրև զնոտիս, սկսան մարդիկ յու-
ղել և տապել յանժոյժ ցանկութիւն
ճոխութեան, և յարհամարհանս յամր,
հաւաստի և չափաւոր շահուց։

Ի գլուխ ծանուկուսակցութեան յա-
տենին վաճառականաց կայր ի վաղուց
վերակացու ոմն հօր, աջողակ և սնա-
փառ Սորիվան անուն։ Մտալոր նա ընդ
Կլայվ և յիշէր զայրադիւն՝ որով ժպըր-
հութեամբ քամահեալ էր երբեմն կու-
սակալին Բենգալայ զհրամանօք բացա-
կան ատենին։ Հաշտեցաւ ընդ նմա ի
գարձին վեր ի վերոյ . այլ ոխ գժնեայ
բունէր ի սիրտս երկաքանչիւր։ Ամի
ամի ընտրէին յայնժամ ամենայն վերա-
կացուք . և յամի 1763, յընտրութեան
նոցա փորձեցաւ Կլայվ բեկանել զբըւ-
նութիւն զօրութեան Սորիվանայ . և
գրգռեցաւ խաղմ այնպիսի, զոր գժըն-
գակ նկարագրէ Կլայվ։ Յաղթանակեաց
Սորիվան . և փութացաւ խնդրել վրէժ։

Ձեր վարձուց վեճակին, զոր էառ Կլայվ
ի ՄիրՋափարայ, անխախտու համարէր
ի քաջաց իրաւագիտաց Անդղիացւոց,
զի շնորհեալ էր ի նմին իսկ իշխանու
թեհնէ, յորմէ ընկալան վաճառականքն
զկալուածս իւրեանց երեւելիս. և զի զի.
ըեալ էր նոցա յայն ընդերկար: Սակայն
վերակացուք նոցա մտաբերեցին գրա.
ւել զայն. և հարկեցաւ Կլայվ բողոքել
զնոցանէ յատեան արդարութեան:

Սակայն այլայլութիւն իրաց մեծ և
յեղակարծ ի վերայ կայր: Ամենայն նաւ
ի ժամանակաց հետէ ածէր գոյժ չա.
րաշուկ ի Բենգալայ, զի յոռութեան
առանին յանձանձանաց գաւառին լը.
ցեալ էր չափ: Եւ բնաւ իսկ իմ իմիք
էր ակն ունել ի գասակէ պաշտօնէից
հասարակաց վտանգելոց ի հրապուրա.
նաց, զոր, որպէս երբեմն ինքն Կլայվ
ասէր, մարմին և արիւն ոչ կարէին բե.
րել. պաշտօնէից, որ անվթարելի զօրու
թեամբ զինեալ, համարս միայն տային
զեզծ, խռովայոյզ, խեղայեղ և անիրաւ.

զեկ վաճառականաց բնակելոց ի բա.
ցեայ, ուստի յերթեւեկ նամականոյ
պէտք էին քանդամ մի և կէս: Սորին ա.
ղագաւ յետ Կլայվայ մեկնելոյ ի Բեն.
գալայ՝ տեսչութիւն Մնդղիացւոց ընդ
ամս հինգ յայն անկարգութիւն զառա.
ծաւ անդ, յորմէ քայքայի քաղաքա.
ժողով միաբանութիւն մարդկան: Հիւ.
պատն հռովմայեցի, որ յամ մի կամ
երկու՝ քամէր ի գաւառէ ուստեք ըզ.
հնարս կանգնելոյ իւր զկճեայ ապա.
րանս, և զբաղանիս ի ծովափունս Կամ.
պանիոյ, ըմպելոյ ի սաթէ, խրախանա.
լոյ ի խահս երգակ հաւուք յօրինեալս,
ի հանդէս ածելոյ զգուճարտակս ըմբը.
շաց, և զերամակս ընձուզտուց. նախա.
րարն սպանիացի, որ զհետ իւր թողեալ
զանէծս Մեքսիկայ և Ղիմայ, մտանէր ի
Մատրիտ երկայնաձիգ կարգաւ ոսկե.
զօծ կառաց, և բեռնաբարձ երկվարաց
ի վարաւանդս և ի տապճակս արծաթիս
զարդարելոց, ոչ ևս թուէին ինչ առ.
պաշտօնէիւքն այնոքիւք ի Բենգալ: Իբր

ոչ եթէ անգթութիւն՝ ըստ բուն ձայնին՝ յախտս նոցա երեւէր, այլ անգթութութիւն ինքնին գլխովին դուռ ուրեք դործէ զաղուսն չարաղէտս՝ քան զարգասիս յախուռն ջանից նոցա ի գիւտ գոյից : Խլէցին զձեռակերտ իւրեանց զՄիր Զափար՝ յաթոռոյ . և զայլ ոք ընդ նորա փոխանակեցին : Միր Կոսիմ աւուռն : Այլ Միր Կոսիմայ էին կամք և աւուռն : Եւ թէպէտ միտեալ ինքնին ի հարստահարել զհպատակս, ոչ հանգուրժէր տեսանել ընդոտնեալ զնոսա հարստահարութեամբ, որ ոչ տայր նմա շահս, թող թէ խնոյր զաղբիւր մտից նորին ի սպառ : Սմին իրի բարձին զնա Սնդղեացիք, և ամբարձին անգրէն զՄիր Զափար : Եւ Միր Կոսիմ կոտորածիւ գառնագունիւ քան զԽաւարին խոռոչին առեալ զվճիժ անձին, անկաւ փախստական ի սահմանս նախարարին Աւուգայ : Յամենայն յեղափոխութիւնս յայսոսիկ բաշխէր տարաշխարհիկ տերանց իւրոց իշխանն ու

րամուտ՝ զամենայն քերթաւած գանձուց իշխանակցին անկէլոյ : Ժողովուրդ նորա անթիւ մատնէր ի կամս այնոցիկ՝ որ իշխան կացուցին զնա, և որ արկանել զնա կարէին յիշխանութենէն : Եւ կաւանս պաշտօնեայք վաճառականացն գրեթէ զամենայն իրաւունս մեկին շահաւաճառութեան ի միջերկրայս, ոչ յօգուտ տերանցն, այլ վասն անձանց : Հարկեցուցանէին զՀնդիկս գնել շոտի, և վաճառել սահաւոյ : Անպատուհաս թշնամանէին զգաւաւորս, զպահալոյս, և զհարկահանս աշխարհին : Ընդհովանեալ իւրեանց պաշտպանէին դասու իմիք հնդիկ արքանեկաց, որ չըջէին ընդ գաւառս գաւառս, և արհաւիրս և ամացութիւն տարածանէին, ուր և գային յերևան : Պաշտօնեայ իւրաքանչիւր սպառազինեալ էր ամենայն զորութեամբ տեսուն իւրոյ, և տէր նորա մենայն զորութեամբ վաճառակցութեան իւրոյ : Ըստ այսմ օրինակի արծաթ ամբաւ արագ արագ մթերեցաւ

ի Կարկաթաւ. մինչդեռ մղէին ի խորս
Թշուառութեան երեք հարիւր բիւրք
մարդկան: Սովորեալ էր նոցա ընդ բոլ
նակալութեամբ կեալ. այլ ընդ բռնա
կալութեամբ այսպիսեալ ոչ ևս: Մկոյթ
անդղիացի ստուար Թուէր նոցա քան
զորք Սուրաջայ: Ընդ բնիկ տերամբք
ընէր նոցա գոնէ ելի աղագս գտանել.
զի ապստամբեալ յաղէտն անբերելիս,
տապալէին զտէրութիւն նոցա: Բայց
պետութիւն Անգղիացւոց բռնաւորութե
ամբ ոչ ինչ ընդհատ ի բռնաւորա
գոյն կարգէ խուժադուժ տիրապետու
թեան, ամբնայր ամենայն հնարիւր
բարգաւաճութեան անդրդուելի: Բե
րէր նա զնմանութիւն տէրութեան խա
րամանեաց մանաւանդ քան զմարդկե
ղէն բռնակալաց: Անյուստութիւն ինք
նին ոչ զօրէր գրգէլ զհեղաճմբոյր Բեն
գալացին յարիւթիւն անկուշէլոյ Բզ
ժառանգորդս աղնուականութեան աղ
գի մարդկան, զարս Անգղիացիս, որ
ճարտարութեամբ իւրեանց և քաջու

Թեամբ յաճախ յաղթեալ էին Թշնա
մեաց, ևս և տասնապատիկ բազմագու
նից: Աղքն հէք ոչ բնաւ փորձեցաւ ընդ
դէմ դառնալ. էր զի խոնարհէր ան
մեռնչ ի դժոխքմբեր տառապանս, և էր
զի փախստական գնայր ի սպիտակ որե
րոյն, որպէս երբեմն հարք նորա ի Մա
րատաց: Եւ դեսպակ անգղիացի ուղեո
րին ընթանայր յաճախ ընդ անշուշ
չէնս և աւանս՝ անմարդացեալս ի համ
բաւոյ մօտաւորութեան նորա:

Տարաշխարհիկ տեսար Բենգալայ ա
տելլիք էին հսոնուրց դրացի իշխանու
թեանց. և ընդդէմ բովանդակ սէգ աղ
գին ճակատէին անվէհէր: Զօրք նոցա
ամենայն ուրեք սակաւաձեռն, ամենայն
ուրեք յաղթանակէին. և զօրավարք
հետ զհետէ մարդեալք ի գպրոցի Ալայ
վայ, տակաւին զհայրենեացն պահպա
նէին զհամբաւ: Վիպագիր ոմն հագա
րացի, որ եկաց յայնմ ժամանակի, ա
սէ. Պարս է վկայել, զի զգաստութիւն
մտաց աղգիս, անյողդողդ բարք և ա.

րութիւն անահ՛ էլանէն ըստ կարծիս։
Զանգորդութիւն քաջութիւն ընդ անութե-
րի խոհականութեան միալուծ բերէ
յանձին։ և չիք իսկ նմա զոյգ յարուես-
տի ճակատ յարգարելոյ, և պատերազմ
տալոյ օրինօք։ Եթէ ընդ այսքանում զի-
նուորական աջողութեան գիտէր կցոր-
դել զհմտութիւն տեսչութեան, եթէ
հոգայր սփոփել զժողովուրդն Աստու-
ծոյ, որպէս հսկէ ի խնամս ամենայն ի-
րաց պատերազմականաց, ոչ գտանէր
ընդ ուրրոս երկրի ազգնախամեծարքան
զնա, և իշխանութեան արժանաւորա-
գոյն։ Այլ հեծէ ընդ նովա ժողո-
վուրդն ամենայն ուրեք, և չբաւորի և
տառապի։ Արի, Տէր, հաս յօգնութիւն
ծառայից քոց վշտագնելոց։ և ապրեցո
զնոսս ի ճիրանաց նորա։

Սակայն և զօրականին անմարթ էր
կալ մնալ զերծ յախտից, որով տես-
չութիւնն առ հասարակ վարակէր։ Զօ-
չաքաղութիւն, զեղիւնութիւն և անսաս-
տութիւն երթային և ճարակէին ի քա-

ղաքական պաշտօնէից ի զօրավարս, և
ի զօրավարաց ի զօրս։ Զայրանային չա-
րէքն օր քան զօր։ մինչև ամենայն ուրեք
գարանել գաւառանութեան, և որո-
գայթս լարել։ որպէս զի յունել զհրն-
դիկ զօրս ի չափու, հարկ լինէր տալ
զնոսս գունդագունդ ի մահ։

Այս անցք աղետից Բենգալայ սկսան
ուր ուրեմն խռովել զԱնգղիա։ Անընդ-
հատ յաջորդութիւնք յեղափոխու-
թեանց, զեղծ յանձանձանք իրաց,
հնդիկն կողոպտեալ, և վաճառակցու-
թիւնն ոչ մեծացեալ։ նաւ ամենայն բե-
րէր զգարձաւոր բախտախնդիրս ճոխս
և բաւականս ի գնոց ստանալ կալուածս
անպարագիրս, և կառուցանել ապա-
րանս մեծապայծառս։ բերէր և զգոյժ
մօտալուտ չբաւորութեան աշխարհին,
պատերազմ յէլս սահմանաց նորա,
գժտութիւն ի զօրս, պատիւ ազգին ընդ
վայր հարեալ ծայրայեղ չարեօք, յոր
երբեմն զառաժան իսկ վերրէս և Պի-
ծար. այսպիսի էր տեսարանն, որ պա-

կոյց զՀմուտս հնդիկ իրաց: Չայն բարձին ամենեքեան միաբարբառ, թէ Կլայ վայ և Կլայվայ միայնոյ մարթ է փրկել զպետուծիւնն կանգնեալ ի նմանէ:

Նոյն ցանկուծիւն յայտնեցաւ աղա զակաւ ի համագումար ուրեք վաճառակցացն ատենի. ուր կուսակցաց ի մոռացօսն արկեալ զեւրաքանչիւր հեռ, և առ ահի կորստեան շահուց զգողանի հարեալ, գոչէին, զի Կլայվ էր այրն՝ զոր խնդրէր վտանգն անհնարին. զի պարտ էր հատանել զվէճն դաղեալ զվիճակէն, և թախանձել զնա դառնալ անդրէն ի Հնդիկս:

Կանգնեցաւ Կլայվ. և զկարուածոցն ասէր վճարել զվէճ. ըստ հաճոյս երկաքանչիւր կողմանց: Բայց էր միւս այլ խոչ անկոխելի. զի զեկոյց նոցա ըստ պատշաճի, թէ ցորջափ նախագահ նըստէր ատենի նոցին թշնամին իւր Սոլիվան, ոչ յանձն առնոյր բնաւ զտեսչուծիւնն Բենգալայ: Լքաւ ատեանն աղմբ կաւ. և Սոլիվանայ հազիւ թէ լսէր ոք:

բաղմագունից ի Ժողովոյն միաբանեալ ընդ Կլայվայ: Սոլիվան կամեցաւ փորձել զարգասիս քուէից. այլ ըստ կանոնի նոցա չէր մարթ խնդիր քուէից, եթէ ոչ՝ ձեռնագրեալ յիննեցունց ի վաճառակցաց անտի. և ոչ դատն ի բաղմակոյտ ատենին իննուեք ոմանք, առ ի ձեռնագիր արկանել յայն:

Յայնժամ անուանեցաւ Կլայվ նախարար և հրամանատար բրիտանիկ վիճակացն ի Բենգալ. այլ պնդեալ ի պայման իւր, հրաժարէր ձեռն ի դործ առնել, մինչև ծանիցէ զվերակացուացն հանդերձեալ ընտրուծիւն: Յարեաւ պայքար յամառ. այլ Կլայվ յաղթանակեաց: Սոլիվան միահեծան տէր ատենին՝ փոքր միւս ևս և տարագրէր անտի. և ընտրեցան ի նախագահ և ի փոխանակ նորա բարեկամը նախարարին:

Այսու օրինակաւ նաւարկեաց Կլայվ զայս երրորդ և վերջին նուագ ի Հնդիկս: Յամի 1765, յամսեան մայիսի եհաս ի Կալկաթա. և եգիտ խանդարեալ զըն-

Լոր Գործարան տեսչութեան երկրին ա-
հապնադոյն քան զոր կասկածէրն: Միւր
Ջափար, որ սուղ ինչ յառաջ կորու-
սեալ էր զորդին երէց զՄիրան, լուծա-
ւի կենաց, մինչ դեռ յուղւոյ էր Կլայլ:
Առեալ իսկ էր անդ պաշտօնէից անդդիա-
ցւոց հրաման սաստիկ, մի ևս ընդունել
պարգևս ի հնգիկ իշխանաց. այլ անձ
կոտք շահուց, և անընդէք ակնածու-
թեան հրամանաց հեռաւոր, անդէտ և
անհոգ տերանց իւրեանց, ի վաճառ հա-
նին վերստին զգահ Բենգալայ: Բիւրք
գրամակընց իբր չորեքտասան բաշխե-
ցան ի մէջ ինունց հօրադունից ի նո-
ցանէ. և փոխանակ այսր կաշառոյ եղաւ
մանուկ իշխանորդի յաթու հօրն մեռե-
լոյ: Ընդ առաջ եղև Կլայլայ զրոյց ամօ-
թապարտ այսր տուրեւառի ի Ժամանել
նորա անդր: Ի Թղթի ուրբէ, զոր գրեաց
անդէն ումեմն ի կարևոր բարեկամացն,
հեղու զսիրտ իւր ի բարբառ այնպիսի,
որ ելեալ յայնքանոյ խորիտ և անյող-
գողդ առնէ՝ ոչ ինչ ի յօրինուած գուսա-

նական բանից բնաւորելոյ, խանդաղա-
տէ զմարդ: Աւաղ, ասէ, քանի՛ անար-
գեալ է անուն ազգիս. ոչ կարացի Ժոյժ
ունել արտասուեաց ընդ հրաժեշտ համ-
բաւոյ նորա Թերևս անդարձ: Սակայն
վկայութիւն դնեմ առաջի գերաբուն և
սրտագէտ Էին, որում համարս պար-
տիմք տալ, եթէ գուցեն հանդերձեալք,
զի ելի ես խորհրդով գեր ի վերոյ կալ
ամենայն զառածանաց, և եգեալ եմ ի
մոխ՝ քննել զոճիրս զայսոսիկ բաղմապա-
տիկս, և կամ կորնչել ի փորձին:

Գումարեցան խորհրդականք. Կլայլ
առաջի արար նոցա զանյեղի խոր-
հուրդ իւր, առ ի բարեկարգել զտես-
չութիւն աշխարհին, և առ այն վարել
բոլորով անպայման իշխանութեամբ,
որ տուեալն էր նմա: Յովհաննէս ոմն ի
նոցանէ, այր Ժանտ և Ժպիրհ, դիմաբա-
նել իմն կամեցաւ. այլ կարճեալ Կլայ-
լայ զբանս նորա, եհարց մեծասաստ,
Թէ երկուանայր ինչ արդեօք զնորոյ
տեսչութեանն զօրութենէ: Կարկեցաւ

եկաց Յովհաննէս . և յուրաստ եղև յակնարկութենէ անտի : Հառաւ գոյն ամենեցուն որ անդն կային , և ոչ ևս յօգեաց որ բան ինչ ընդդիմական :

Ելից զուխտ իւր Կլայվ . զի լեալ իբր զամ և կէս ի Հնդկիս , յարդիւնս էած յայնմ սուղ ժամանակի զմի ի մեծագոյն ի դժուարագոյն և ի մարդասիրագոյն բարեկարգութեանց , զոր երբէք ուրեք արարեալ էր ուրուք : Յայս մասն կենաց իւրոց դառնայր հայեր ապա պարծանօք : Կարէր նա երեքկնեւ զճոխ իսկ փարթամութիւն իւր . փակել զաչս առ զըկանս , այն ինչ ձևանայր խափանել զնոսին . հաճել զմիտս Անգղիացւոց ի Բենգալ , մասնեալ ընչաքաղցութեան նոցա ազգ մի ապիկար և երկչոտ , որ անգիտանայրն ուր կալ կղզւոյն՝ ուստի դահիճք իւր ելանէին . և որոյ բողոքոյն անմարմէր լսելի ընեւ մինչև ի հեռաստան հնգետասան հազար փարսախաց յայնկոյս ամենածաւալ ծովուն : Եւ գիտէր Կլայվ , զի ի բուն հարկանել

իւր խնամով յուղղութիւն կարգաց , յարուցանէր յիւր վերայ զամենայն կիրքս մոլեկանս : Գիտէր յոր անխիղճ և անհաշտ ատելութիւն գրգռէր ագահութիւն այնոցիկ , որ ի խնդիր բախտի պանդխտեալ անդր , և ճեպով ճոխանալ կամէին , և հաւասարել երևելի մեծատանց , եթէ հատանէր ամենայն յոյս նոցա : Այլ մասն բարի ընտրեաց . և յինքն ամբիոփեալ զամենայն զօրութիւնըս մտացն , կաղմեցաւ ի պատերազմ դժնէագոյն քան զՊլասեայ : Անյոյս թուէր ի սկզբան յաջողութիւն , այլ երկաթի արութիւննորա և բուն կամք վաղ տապալեցին զամենայն խոջ և ըզխութ : Արգել խստիւ ընդունել պարգևս ի Հնդկաց , և զուրոյն շահավաճառ պաշտօնէիցն եբարձ ի միջոյ : Գաղթականն ողջոյն թուէր համագունդ հակառակել խափանացս այսոցիկ . այլ ազգ արար նախարարն անողոք , զի եթէ անգ ոչ գտանէր իւր ձեռնտու , այլուստ հայթայթէր զայն , և ած իսկ զմանս ի

Մագրասայ, օգնականս ի յանձանձանս
իրաց: Արկ զանուղղայս ի պաշտամանց.
այլք տեղի ետուն անհրաժեշտ՝ հարկին,
և ի սուղ ժամանակի ընկճեցաւ ամենայն
հակառակութիւն:

Այլ այր իմաստուն էր կլայվ, և ի միտ
առնոյր, զի զառածանքն այն գրգեալ
էին ըստ մասին ի կարեաց՝ որ ընդ վե-
րանալ ձեռին իւրոյ հզօրի, ոչ յապաղէր
դարձեալ ի նոյն գրգել զառածանս:
Քանզի վաճառակցութիւնն զհետ եր-
թեալ վրիպակ կանոնն ի վարձկանու-
թիւն արբանեկաց իւրոց, վարձս տայր
նոցա կարի սակաւ, որ ոչ ներէին ընու-
ղպէտս կարեւորս յառողջութիւն և ի
գիւրուութիւն կենաց Եւրոպացւոցի նա-
հանգի յեղձեղակաց. և յանհնարից էր
խնայել անտի և արծաթ մի: Ոչ էր կար-
ծել, զի արք ևս և փանաքիք յանձն առ-
նուցուն ծախել ի նժդէհութեան ընդ
բոցակէզ արեգակամբ՝ զքաղցրագոյն
ամս կենացն առ ի գիւտ և եթ այնպիսի
խուն վարձուց: Նմին իրի գիտելի էր ի

վաղնջուց, զի թողոյր վաճառակցու-
թիւնն պաշտօնէից իւրոց մեծանալ յիւ-
րաքանչիւր վաճառաց. և յանձնիւր պա-
ճարանաց աստի շահուց նոցա հասեալ
էին տերանցն ֆեսք ծանուցն: Անդ ու-
րեմն առ իշխանութեամբ Յակովբայ Ա.
առջնոյ թախանձէր Թովմաս Հռոյ այր
խորաղնին՝ զվերակացուս նոցա, հայ-
թայթանս առնել վնասուն, և ասէր.
Խափանեցէք զարբանեկացդ ուրոյն շա-
հավաճութեամբ, զի ձերդ լաւ ևս վճարեցի:
Գիտեմ եթէ դժպէսի է խափանդ. զի ա-
սեն իսկ նոքա չերթալ ի Հնդկիս ընդ
սոսկ վարձուց, այլ յրեսցի փաստս
այս, եթէ յաւելուցուք զվարձս նոցա
ըստ բաւականի. և ծանիջիք ապա որ-
չափ ինչ էլանէ ի ձէնջ:

Ոչ անսացին նոքա իմաստուն խրա-
տուցս այսոցիկ, յարակայեալ ի նմին
կանխակալ կանոնի վարձս տալով դուղ-
նաքեայս, և զվարձկանացն շահս ան-
ճահս չտեսանելոյն առնելով: Վարձ
խորհրդականի նոցա ի Հնդկիս էր երեք

հարիւր և եթ դրամալշեռ ի տարւոյ.
այլ ոչ ոք անգիտանայր, զի ոչ մարթ էր
կեալ նմա անդ առանց ծախելոյ տաս.
նապատիկ աւելի քան զայն. և զի ոչ
շատ համարէր բարեկեցիկ իսկ լինել ի
պանդխտութեան, և ոչ խնայել ինչ,
զոր թէ տարցի ընդ իւր ի հայրենիս:
Կանոնս այս նախ քան զաշխարհակա-
լութիւն Բենդալայ՝ թէպէտ զվաճա-
ռակցացն խորէր զշահ, բայց այլազգ-
դոյզն ինչ առնէր փեսաս. իսկ այժմ վա-
ճառակցութիւնն յեղաշրջեալ էր յիշ-
խանութիւն. և պաշտօնեայք նորա տը-
րուպ և աւագ վաճառականք յորջոր-
ջեալք, ըստ արդեանց էին գործակալք,
սահմանակալք, կուսակալք լայնածա-
ւալ գաւառաց: Իշխանութիւն նոցա ան-
բաւ. և վարձք անբաւականք ըստ ամենե-
ցուն: Կանխակալ սովորութիւն նոցա,
և անտրտունջ լռութիւն տերանցն՝
խոստանային նոցա զմեծութիւնս օ-
տարոտիս. և այս դժնեայ գրգիռ չարա-
շահութեան և հարստահարութեան ա-

մայացոյց զԲենդալ: Այն յանդիման է-
տես Կլայլ զգժպատեհութիւն յանձ-
նելոյ ումեք իշխանութիւն, և խնդրելոյ
կեալ նմա ի կարօտութեան. և իմաս-
տասիրեաց ըստ օրինի, զի անհնար էր
յարգիւնս գալ բարեկարգութեան ա-
ռանց հայթայթանաց առատ վարձուց
պաշտօնէից: Գիտէր իսկ, զի ոչ կամէին
վերակացուքն ի գանձուց իւրեանց յա-
ճախել զվարձս նոցա. և միակ հնար՝
որ մնայր նմա ի յաջողութիւն ուղղու-
թեանց, նոյն արկ զնովաւ զըպարտանս
բազումս. այլ մեք անբասիր առնեմք
զայն ամենեւին: Քանզի զատոյց ի նպաստ
պաշտաման աշխարհին զմենավաճառ ա-
ղի. որ անտի և այսր յարգարէ զերեւե-
լի գլուխ հասից Հնդկաց. և զարգիւնս
նորա բաժանեաց ոչ վարկպարաղի:
Այսր աղագաւ ամբաստանեալ ի թշնա-
մեաց, ամբաստանեցաւ և ի պատմա-
գրաց. իբր թէ ստունգանեալ պատուի-
րանաց, խոստմանց դրժեալ, և յօրէնս
գրեալ զմոլորութիւն՝ զոր անկ էր նմա

բառնալ, զպաշտօնէից ասեմք զառան-
ձին շահավաճառ: Այլ ամենայն զգօն
և անաչառ դատաւորի լիցի ընդունելի,
զի տիրապէս ոչ ինչ կայր ընդ կանոնն՝
զոր եդ, և ընդ այն զոր եկն խափանել:
Մեկին վաճառ աղի լեալ էր աղբիւր
հասից պետութեանց Հնդկաց, չն ծը-
նեալ Կլայվայ. և տեւաց յետ նորա
ընդ երկար: Օրէն էր կեալ պաշտօնէից
աշխարհին ի հասից նորին. և Կլայվ կար-
գեաց միայն զմասն ինչ այնր հասից ի
պէտս նոցա: Եւ այսպէս ի զրաւ առ-
նել նորա չարաշահութեան, որով ա-
րագ արագ կուտէին լեռնակարկառ մե-
ծութիւնք ընչից, մատոյց պաշտօնէից
իւրաքանչիւր զհնարս յուշիկ և հաւառ
տի ընդունելոյ զփոխարէնս վաստակոյ:
Այլ այնպիսի է արգարութիւն ազգի
մարդկան, զի ոչ ինչ ի յանցուածոց
անտի, որ ածել ածեն ի նա զկեղա նա-
խատանաց՝ այնպէս եպերեցաւ, որպէս
բարեկարգութիւնս այս կարևոր ի լը-
րումն այլոց ամենայն բարեկարգու-
թեանց նորա:

Յաճոյց նա զհակառակութիւն ի քա-
ղաքայնումն պաշտաման, այլ զօրակա-
նին ստամբակութիւն ահաւորադոյն ևս
էր: Ճշգրութիւնք ինչ ծախուց ի վերա-
կացուացն հրամայեալք՝ զգինուորաց
կարճէին զազ. և աստի յարեաւ մըը-
րիկ, յոր և Կեսարու չէր կամակար դի-
մադրաւել: Գործ էր զգէմ ունել զօ-
րութեան սուսերաւորաց յերկրի, զոր
սուսեր միայն վարէր: Զի երկերիւր
սպայք անգղիացիք ի դաւ մտաբե-
րեալ, խորհուրդ կալան հրաժարել առ-
օրին ի պաշտամանէ. ոչ ինչ երկբա-
յեալ՝ զիջանել Կլայվայ յամենայն պայ-
մանս, քան թէ տեսանել անառաջնորդ
զզօրս, յոր միայն յենոյր աշխարհակա-
լութիւն իւրեանց յԱրևելս: Այլ չն ևս
ճանաչէին նոքա զայրն անպարտելի,
ընդ որում գային ի վտեր: Եին գեռ առ
նմա սպայք սակաւք հաւատարմիք.
կոչեաց և զայլս ի Սուրբ Գէորդ
ամրոցէն. և յաւել ի կարգ նոցա ըզ-
պաշտօնեայս ոմանս, որ խրախուսէին

օգնել նմա ի վտանգին: Յայնժամ հրա-
ման տայր ածել նոյն հետոյն ի Կալիա-
թա զամենայն ոք ի սպայից որ հրաժա-
րէր: Մանեան դաւաճանքն զայլ ընդ
այլս կարծիս իւրեանց: Նախարարն
կայր անողորմելի. զօրք նորա եւրոպա-
ցիք անսասանք. և գունդն հնդիկ, որ
նորանչան տիրասիրութեամբ միշտ պաշ-
տէր զնա, պահ ունէր անդրդուելի առ
նովաւ: Կալան զառաջնորդս դաւոյն.
մատուցին ի հարցափորձ. և հանին ի
պատուոյ: Այլք կբեալ և վհատեալ,
խնդրէին առ ոչ ինչ գրեւ զհրաժեշտ
իւրեանց. և բաղումք ևս այնոքիկ էին,
որ արտասուօք յայտնէին զապաշաւ:
Արդահատեաց Կլայլ անախականացն ի
նոցանէ. և թէպէտ զհարեացապարտս
դաւոյն դատեցաւ խստիւ, այլ խստու-
թիւննորա չէր մղեալ խեթիւ: Ի մեծա-
սաստ ունել նորա զաւագութեան իւ-
րոյ անկաւոր պատիւ, զանց առնէր մե-
ծախոհ արհամարհութեամբ զթշնամա-
նօք և զըրկանօք անձին: Ամբաստանե-

ցաւ մի ի դաւաճանաց անտի, իբր ի
սպանութիւն նորա մտաբերեալ. այլ
չեղեալ նորա ունկն այնմիկ, ասէ. Անգ-
ղիացիք են դոքա, և ոչ սրիկալք:

Ի բարեկարգել նորա զտեսչութիւն
գաղթականին, և ի կացուցանել զիշ-
խանութիւն իւր ի զօրուն, յաջողէր
և տարաշխարհիկ քաղաքավարութիւն
իւր: Իջանել նորա յերկիր շնդկաց եղև
ի նշան առժամայն խաղաղութեան:
Մեծաւ բանակաւ նստէր յայնժամ
նախարար Աւուդայ յեզերս սահմանաց
Բահարայ. գումարեալ ընդ նմա բազ-
մութեան Ափղանից և Մարատաց. և
չէր իսկ տարապարտ խիթալ յաշխար-
հազօր համախմբութենէ բոլորից բնիկ
ազգաց ընդդէմ Անգղիացւոց: Այլ ա-
նուն Կլայլայ լռեցոյց ի վայրկեան ժա-
մանակի զամենայն գիմադարձութիւն:
Մտտեաւ թշնամին յաղերս խաղաղու-
թեան. և զամենայն պայմանս նորա ըն-
կալաւ անյապաղ:

Յայնմ վայրի կերպարանափոխ եղև

պետութիւն Բենգալայ: Իշխանութիւնն անգղիական անծանօթ ի նախնի տէրութենէն, և անստոյգ ի շրջապատ, չեւս սահմանէր ըստ խմբ ի գաւառին: Բերէր նա զնմանութիւն այնր իշխանութեան, զոր յանկանել արեւմտեան ինք նակալութեան՝ վարէին ընդ Խտալիա պետքն օտար վարձաւորաց, Հռիկիմերք և Օտուակերք, որք ի վեր և ի վայր ձգձըգէին ըստ հաճոյս զհոյս իշխանաց աննշանից, Կեսար և Օգոստոս անուամբք պատուելոց: Սակայն օրպէս յիտալիա, նոյնպէս և ի Հնդկիս ի գէպ դատեցան եկքն պատերազմիք՝ ուր ուրեմն տալ տէրութեանն զինու զօրութեամբ կանգնելոյ ի նոցանէ զգրու՞մ հաւանութեան օրինաց և կանխակալ իրաւանց: Թէոդորիկ ի քաղաքավարութիւն համարեցաւ գտանել ի բացական արքունեաց Բիւզանդիոյ՝ զկարգ իշխանի յիտալիա. և Կլայվ ըստ նմին օրինակի խնդրեաց յարքունեաց Իւլիւսայ զլայտի շնորհ զօրութեանց, զոր Ժառանգէր իսկ ար-

դեամբք: Մամուաց Մողոլ անձեռնհաս ամենեւին. այլ հաճեցաւ յոյժ ընդ արծաթն զօրաւոր, զոր ընդ սակաւուց պարսիկ տառից, ոչ ինչ նմա արժեւոյց, փոխանակել կամէին Անգղիացիք. յորոց չէր և չէր նմա հնար բռնի հանել զայն: Սակ արկին փութով և անուանեալն ինքնակալ Հնդկաց՝ Եհան հրովարտակ, զի տայր Անգղիացւոց զիշխանութիւն Ժողովելոյ և յանձանձելոյ ըզմուտս Բենգալայ, Որիսայ և Բահարայ:

Էր այլ ոմն նախարար հնդիկ, որ ըզնոյն գէմն բերէր առ Անգղիացիս, զոր յետինք ի խօթամիա զաւակաց Մերովինգայ բերէին առ աղողակ և հուժկու հազարապետս արքունեաց իւրեանց առ Կարոլ Մարտէլ և առ Պեպին: Ի խորհել երբեմն Կլայվայ թօթափել զուրուն զայն ի բաց, Կարեւոր վարկաւ զանուն նորա մանաւանդ ի ինդիս յուղեալս ընդ այլ Եւրոպացիս, զորոց կարծէր մտադիւրագոյնս անսալ հնդիկ իշխանին, որ յար ի սպառուի էր առ նո-

սա, քան ոսոխաց իւրեանց վաճառականաց: Այս նախահոգութիւն ազդեալ ի խոհականութենէ, վաղ անգոր գտաւ ի պատրեւ զոք. և բարձան բաղայքն ի միջոյ: Ժառանգ Միր Ջափարայ բնակէ տակաւին ի նախնի մայրաքաղաքի ազգատոհմին ի Մուրշիտապատ, տակաւին իշխան ձայնեալ մեծարանօք. և ներեալ նմա տակաւին ունեւ զմասն արքունական շքոյն, որ զնախնեօքն փայլէր: Եւ լանէ նմա ի տեսչութենէն ամի ամի վեշտասան բիւր դրամակշիւ ի ռոճիկ: Պատեն զկառս նորա թիկնապաշք. և ծառայք մական արծաթի ի ձեռնն գնան յառաջոյ: Ոչ անկանին անձն նորա և բնակարան՝ ընդ առենիւ հանապազօրեայ դատաստանաց. այլ անբաժ ի բաղաքական իշխանութենէ, գտանի նա ըստ արդեանց իրաց՝ հպատակ և եթ Սնգղիացւոց տոհմիկ և ընչեղ:

Ի կալ կլայվայ երրորդ անգամ ի յաճանձանս իրաց ի Բենգալ, գիւրին էր նմա մթերեւ դանձ անբաւ, գժուա-

րադէպ յԵւրոպա: Ապաքէն ոչ ծանրանայր փարթամ Բենգալացւոց առաւել քան զմարդասիրադոյնս յիշխանաց նոցա, եթէ ընդունէր զձիրս երեսուն բիւրուց դրամակշուոց ի տարւոյ: Զուարթաբին փոխանակէին զամենայն ինչ իշխանք դրացիք, առ ի գտանեւ շնորհս առաջի նորա. այլ ոչ թուի խոտորեալ նմա ի կարգաց անտի: զոր յառաջնորդութիւն այլոց սահմանեալ էր: Իշխան Բենարիսայ մատոյց նմա ազամանդս բաղաքինս. և նախարար Աւուդայ դրամս յորովս և ականս պատուականս ի տփի: Յաճութեամբ հրաժարեաց նա բացէ ի բաց ի տրոց նոցա. և տես ինձ, զի ոչ ինչ քրքուեցաւ ընդ հրաժեշտ իւր ընդ այն, որ չեկն իսկ ի յայտ, մինչև յետ մահուան: Ճշգիւ ունէր զհամար վարձուց իւրոց, զբաժնին ի շահուց՝ զոր առնէր վաճառն աղի. և զպարգեաց զոր ըստ բարեձեւութեան շնգկաց անձահ էր մերժել: Ի դրամոց աստի շնոյր զպէտս պայմանի աւագութեան իւրոյ.

և զաւելորդս բաշխէր ի բուն բարեկամս ոմանս պանդխտակիցս իւր: Պանծայր նա հանապազ, և ըստ մեղ պանծայր ճշմարտիւ, զի վերջին կուսակալու թիւն իւր նուազեաց փոխանակյալ ճախելոյ զինչս իւր:

Ապաքէն էառ զհրիտակն թողեալ նըմա ի Միր Զափարայ, արծաթ, ոսկի, ապանս պատուականս. որ արժէին աւելի քան զվեցբիւրս դրամակչոոց, զի կանոնքն դեռ ևս հաստատեալք, զկենդանեաց ակնարկէին գտուրս, լռեալ զհրիտակաց: Էառ զայն ոչ վասն անձին. զի աւանդեաց վաճառակցութեանն զամենայն, ի դարման խեղելոց զնուորաց նորին. և ի փարթամարոց աստիւղ գլուխ դրամոցն, ցարդ իսկ յանուն նորա վերակոչեալ:

Լեալ նորա զամիսս ութ և տասն ի Հոգիկոս, հարկեցոյց զնա վատառողջութիւն՝ դառնալ յԵւրոպա: Եւ յամի 1767, յեւս ամսեան յունուարի եւ անդարձ յերկրէ անտի, զորոյ տնօրինեալ

էր զճակատադիր՝ գողցես ըստ կամի:

Դարձ նորա երկրորդ՝ ոչ ողջունեցաւ ի հայրենակցացն իբրեւ զառաջինն՝ ի ձայն ցնծութեան: Դժկամակութիւնք բազմագիմիք նիւթէին զչարիս, որ դառնացուցին զմնացորդս կենաց նորա, և ըզմահ նորա ճեպեցին տարաժամ: Թշնամիք նորա վաղեմիք տակաւին կային զօրաւորք և ժիրք ի վաճառականացն անդատենի, օգնականեալք ի բազմաձևն գնդէ դաշնաւորաց, որք դժնեութեամբ անցուցանէին իսկ զնոքօք: Ամենայն ջոլիւր գողոց և աւազակաց, յորոց սրբեալն էր զԲենգալ, հալածէր զնա այնու աւրիւնախանձ յսութեամբ, որ նոցին սակի նուաստախոհից է անկ: Յոգունք ի նոցանէ գոյիւ չափ մտին ի վաճառակցութիւն անդր. որպէս զի չարաչար ևս ի նեղ արկանիցեն զայն զայն, որ համբարտակ երբեմն զօջաքաղութեան իւրեանց կանգնեալ էր: Ի վեր երեւեցան օրագիւրք ստապատիւրք, առ ի թշնամանէ և եթ զնա. և այնպէս յուզեալ էին

յայնժամ ոգիք, զի ի չարահայտութեանց անտի, որ սովորակի ոչ ինչ ըստ նանեն ճշմարտութեան և վաստակոց, զարթեան կիրք անընդհատանք:

Ի մեծամեծ անցիցն անցելոց ի Հընդիկս, ի գոյ եկեալ էր նոր իմն դաս Անգղիացւոց, ի գաւառակցացն Հնդկաւազ անուանելոց: Սորա սերեալք առ հասարակ ոչ ի վաղնջուց և ոչ ի ճոխ ազգաց, և անգստին ի տղայ տիոց պանդըխտեալք ի Հնդիկս, հարստացեալ էին անդ յոյժ, և զմեծութիւնս իւրեանց ածեալ ի հայրենիս: Եւ չեն ինչ զարմանք, զի դուռ ուրեք գէպ լեալ նոցա մտանել յընկերութիւն բարեհամբոյր որերոյ, յանդիման առնէին զգաւանցանս, և զպերճանս սինըրորաց յանկարծակի մեծացելոց: Ոչ ինչ են զարմանք, զի ի դեգերել նոցա յԱսիա, առեալ էին ախորժակս և սովորութիւնս զարմանալիս, թէ արդեօք և տաղակաւիս, որոց չէ էրեւեալ յԵւրոպիոյ: Ոչ ինչ են զարմանք, զի մեծափառ պա-

տուասիրեալք ի Հնդիկս, ոչ հանդարտէին անփառութեան իւրեանց ի հայրենիս. և մեծատունք ելով և անազգիք, և ամայիք ի տոհմիկ բարեկամաց, չեն զարմանք դարձեալ զի բունի խնդրէին հանդէս առնել միակ նախամասնութեան իւրեանց: Ուր և բնականային՝ դրդէր անդ հեռ ընդ նոսա և ընդ վաղեմի ազատանին. որպիսի գրգռեցան երբեմն ընդ սպարապետն և ընդ սեպուհս ի Փաղղիս: Այսու ատելութեամբ ազնուականաց՝ նշանաւոր դտան պաշտօնեայք վաճառակցութեանն ընդ երկար: Քսան ամօք և ևս յետոյ քան զժամանակս, զորմէ բանքս են, ընդ մոլեռնախանձ հետամուտս ապերասան համարձակութեան համարեցաւ Բորք գրեթէ զամենայն արեւելահնդիկ Անգղիացիս. որք զչարէին՝ տեսանելով զի ոչ են կըռուեալ զվարկ անձանց՝ ըստ գոյաւորութեան իւրեանց:

Հնդկաւազացն անուանեալ դաս՝ վաղ ուրեմն դժպչի եղև ամենեցուն: Ոմանց

ի նոցանէ պայծառացեալ էր հանձարով ի Հնդկիս, և մեծամեծ վաստակովք սպասաւորեալ աշխարհին. այլ ի հայրենիս անդ ոչ նշողեաց հանձար նոցա, և վաստակ նոցին դուն ուրեք ծանուցաւ: Եին նոքա անտոհմին. ժառանգէին զմթերս ընչից. ցուցանէին զայն լրբաբար, վատնէին զայն չարաչար. ամբառնային շուրջանակի զգինս ամենայնի, ի թարմ ձուռց մինչև ցանբնակ աւանս. հանդերձանի նոցա պայծառաբոյն քան զազատանուոյն, և կառք քան զաւագանուոյն շքեղագոյնք. օրինակ մեծածախ և յոռի անտեսութեան նոցա զեղծուցանէր զյոգունս ի ծառայից այլոց: Կէսք ի նոցանէ հանդերձ ամենայն շքով իւրեանց՝ ոչ գիտէին յերկրել զանձինս ըստ պատշաճից. և պաշտեալք ամբոխիւ սպասաւորաց, և բազմութեամբ նժուգաց, և աղնիւ սպասուք և անոյշ գինեօք, այլ արք արհամարհք էին. և այս ամենայն յուզէր և ի դասունս յորմէ ելին, և ի դասունս՝ յոր նկրտէին,

զանհնարին գժգմնութիւն, զխառն արգասիս յաջաղանաց և անարդանաց: Առկայն յորժամ հռչակ ևս հարաւ, եթէ մեծութիւնքն այն, որով նսեմացուցանէին զպարծանս արանց աւագաց, և ի վերայ տանուտեարց վաղնջականաց զընտանիսն յարուցանէին, մթերեալ էին դրժանօք հաւատոց, բարձաձգութեամբ իշխանաց, և զգաւառս ողջոյն ի խորս աղբատութեան գահավիժելով, դղորդեցան ամենայն տարերք մարդկէ. զէն բնութեան, վէհք և վատթարք, բարիք և չարք ընդգէմ թշուառականին, որ յանցանօք և ամօթով հայթայթեալ էր՝ որ ինչ վասնէրն արդ ամբարտաւանութեամբ և շինականութեամբ: Հընդկաւագն վատշուէր՝ թուէր յօգեալ ի թերութեանց, զորս ծանակէ կատակերգութիւն զայրագին, և յեղերանց՝ որք տխրագունիւ պատեն միգաւ զողբերգութիւն: Ամպրոպք ձաղանաց նղովից, որպիսիք յառնեն երբեմն ի հաւածանս կրօնից, ճայթեցին ի գլուխ

պաշտօնէից վաճառակցութեանն: Մարդասէրք սոսկային ընդ պաճարանս մթերից ընչեց նոցա, և սակաւապէտք՝ ընդ շուայլութիւն ծախուց նոցին: Հմուտք պատշաճից ունչս առնէին անհարթութեան արտօժակաց նոցա. և ռամիկն ընդ գռեհիկս համարէր զնոսա: Մտանադիրք ամենեւին իսկ ներհակակիրք, և այլակերպք ի տիպս բանից, լուրջք և լկախք, իմաւտասէրք և ծաղրածուք՝ միաբանեցին անգամ մի ի նոյն կարծիս: Չամս իբր երեսուն ամենայն սթափական դպրութիւն ազգին գունեցաւ գոգցես բնաւին կրիւքն՝ զոր նկարագրեցաք: Փութ ի տեսիլ էած հնգկաւագ զոմն մեղի, անոպայ և անագորոյն, զի զամօթի հարկանէր ընդ խոնարհութիւն բարեկամաց մանկութեան իւրոյ. զի ատէր զաղատորեարն, այլ տղայաբար անձկայր ի նոցին գոլ ի համարի: զի զգոյս իւր վատնէր ի հոմանիս և ի մարդելոյս. զի շողմէր զգահերէց իւր ի ձեռն չքնաղ ծաղկանց. և զանգէտս յա-

պուշ կրթէր ի զօղանջ խաղաղուր հընդիկ բառից: Մակենդի հարեանցի հենդնութեամբ նկարեաց զգեղնային տուն անպաճոյճ, յանկարծ ի հնդիկ շահուց ազգականի ուրուք հասեալ ի մեծութիւն. և անհեթեթ նմանութեամբ գընացից աւագ որերոյ՝ ի ծաղը շարժեաց զամենեսին: Քովպեր ի վսեմ կեղերջականս իւր վառեալս ի խանդից նոցին իսկ եբրայեցւոցն քերթողաց, զհարստահարութիւն Հնդկաց եգ առաջին ի դասակարգի ամբարշտութեանց Անգղիոյ. վասն որոյ եհար զնա Աստուած բազմամեայ աղետաւոր պատերազմաւ, և պարտութեամբ ի նորին իսկ ի ծովս, և կորստեամբ ի շխանութեան յայնկոյս Ատլանտական ծովուն: Ի յուզել ուրուք ի փոշոտ խորշս հին գրանոցաց վէպ ինչ յառաջ քան զամս վաթսուն եկեալ ի ԼՂՍ, դէպ լինի գտանել նմա ի դէմն ճիւղաց վիպին՝ զվայրենի հնդկաւագ ծեր, ընչեղ, տմոյն, խօթ լերդիւ, և սրտիւ խօթադոյն:

Այսպիսի կրիւք զգածեալ էր աշխարհն, որպէս այժմ թուի, զհնգկաւադաց առ հասարակ: Եւ Կլայլ էր երեւեալոյն, աջողագոյն, աւագագոյն և ճոխագոյն ի բոլոր կարգի նոցին: Ճոխութիւն նորա այնպէս ընծայէր ի տեսիլ, զի գրգռէր զատելութիւն ամբոխին. կառուցեալ էր նորա ի կրկին հըրապարակս ապարանս կրկին. և կեայր բազմապայծառ հանգերձանօք: Զօրացեալ յատեանս աշխարհին, կբրէր ընդ գէմազգատոհմից վէհից: Սակայն յայսմ ամենայն պայծառութեան և ի զօրութեան գտանէր նախանձ ճարակ ծանականաց: Իին յազգականաց նորա, որք այլանդակէին ի մեծութիւնս և ի պատիւս. այլ և ինքն իսկ հանգերձ մեծաւ բարեմասնութեամբք իւրովք՝ չէր գերծ ի տկարութեանց անտի, որով հենդնաբանք դարուն զբարս բովանդակ դատու նորա նկարագրէին: Ի ճակատս պատերազմաց անպաճոյճ վարէր կենցաղ. միշտ ի նիւս երկվարի, ցանդ ի

գրաստ զնուորական. ոչ զգենոյր կերպաս, ոչ էլանէր ի դեսպակ. և խոշոր պարենիւ շատանայր: Այլ յոչ ևս կալ նորա ի գլուխ բանակի, փոխանակեաց զթուժկալութիւն սպարաական ընդ սիւ պարացի պերճութեան և զեղխութեան: Կերպարան նորա խոշորագեղ, և դիմացն գծկերպութիւն պատրուակեալ միայն ի դժնեայ, ի խիզախ և ի սպառնական սաստից. այլ սիրէր զհանգերձս աշխիւս և փաղփուես. և խճկէր զարկեղս իւր նոքօք: Մեքում աւանդէ պիտակ ինչ անպատեհ. յորում պատուիրէ դերձակի իւրում Կլայլ շապիկս երկերիւր յաշուազունից՝ զոր մարթիցի ստանալ ընդ սիրոյ կամ ընդ արծաթոյ: Անմտութիւնք այսպիսիք չար ի համբաւոյ կուտակեալք, սարտուցին զմիտս ամբոխին: Եւ ոչ այս միայն, այլ չարախօսութիւնք ծանուէրք, ըստ մեծ ի մասին յօդուած ոլք, ընթանային զնմանէ: Բնաւից էր նմա տանել նախատանաց, ոչ միայն զմոլորութե

նէն, յոր էջ ինքն երբեմն, այլ զամենայն մոլորութեանց ամենայն Անգղիացոց ի Հնգիկս, այլ զամենայն չարեաց, յոր այլք անկզիտացան հեռի ի նմանէնա աւանիկ և զայնցանէ՝ որոց զգէմ կալաւ արիաբար, և պատուհասեաց ըզնոսին սաստիկ, Զնա դնէին փասապարտ և այնց անկարգութեանց՝ ընդ որս մաքառեալ էր անյողգողդ համեստութեամբ, և խափանեալ զնոսին։ Համայն առել համարէր նա պարառութիւն հանուրց յոռութեանց և տկարութեանց, զոր յիրաւի թէ յանիրաւի արկանէր ամբոխն զայնոքիւք, որք ի խնդիր բախտի երթեալ էին յԱսիա։ Մեր իսկ լուեալ է գե մարդակերպ ասելոյ զնա ծերունեաց ոմանց. որ անգէտք ամենեկին պատմութեան նորա, բերէին տակաւին զմտահաճութիւնս ի մանկութենէ տարրացեալս յանձին։ Զայս անուն տայր նմա հանապազ և Յոնսոն։ Բրաւն ոմն վարձկանեալ ի Կլայվայ, առ ի յարգարեւ զադարակ նորա զուարճալի,

յապուշ լինէր, տեսեալ ի տան պատուական տեառն իւրոյ զարկոյն լցեալ երբեմն ոսկով ի գանձուց Մուրչիտապատայ. և ոչ կարէր ի վերայ կալ, թէ որպէս ներէր խիղճ մտաց եղեռնաւորին ննջել ի սենեկի՝ առ որում հուպ կայր այն։ Շինականաց հայեցեալ խորախորհուրդ զարհուրանօք ի նորակերտ ապարանս նորա, մինչ ամբառնայրն մեծատեսիլ, հծծէին յունկանէ, թէ առնն մեծի և ապիրատի պատուիրեալ էր պարիսպս ածել ստուարս անանցս ի սատանայէ, որ օր մի տարցի զնա կենդանւոյն։ Էր ի խռան գուհկաց զառանցելոց ի զարհուրական առասպելաց աստի՝ Յոնս ոմն պատանի մըրգուղ, անգեղեայ և խաբեբայ, և զօրութեամբն աշխարհաքարող. և զրահեղ հաւատոց ընդ չարահար նենգութեանն լծորդեալ սորա անընտրողութեամբ, թուի ոչ սակաւս յառաջ եկեալ ի լոց բաջաղանացն կարկատելոց ի նմանէ զկենաց և զբարուց Կլայվայ։

Յայնմ վայրի երթայր և թողանայր
կարգն եդեալ ի Կլայվայ՝ ի յանձանձանս
իրաց ի Բենդալ: Քաղաքավարութիւն
նորա ապախտ եղև գրեթէ ի սպառ.
զէղծութիւնքն ուղղեալք ի նմանէ, ի
վերերևեցան վերստին. և յաղէտս անդ,
զոր զհետ իւր առեալ ձգէ յոռի տես-
չութիւն, յաւելաւ ուր ուրեմն մի ի
սոսկալի այցելութեանց անտի, յորմէ
և իմաստնագոռնին ի տեսչութիւնս ոչ
է խուսափել: Յամի 1770 երաշտ եղև
անդ յամարայնի. տոչորէր երկիր տա-
պախառն. աւաղանք ցամաքեալք, գետք
ի հոռնս ամփոփեալք. և սով սաստիկ,
որպիսի պատահէ միայն յերկրի, ուր
տուն իւրաքանչիւր յարգեանց դոյզն
արտոյ իւրոյ կեայ. ելից աղետիւք և
մահուամբք զհովիտ Փանգեայ համայն:
Կանանին գիրգ և փափուկ, որոց չէր
հոլանեալ երբէք զերեսս իւրեանց ի
տեսիլ այլոց, ելանէին յառաքաստից,
ուր գեղոյ նոցա հսկէ նախանձ արևե-
լեան, անկանէին առ ոտս անցաւորաց.

և կողկողադին պաղատէին բուռն մի ո-
րիզ ի պէտս որդւոց իւրեանց: Գետն
Հուկլի հանապաղօր վարէր թաւալէր
զբիւրս գիականց առ անդաստանօք և առ
գրախտիւք անգլիացի աշխարհակալաց
նոցա. և կոյտք մեռելոց և օրհասակա-
նաց խափանէին զանցս ճանապարհաց
և ի Կալկաթա: Իսկ ապրեալքն վտիտք
և յոգիս ապաստանք, ոչ զօրէին զգիւ-
կունս ընտանեացն ածել ի խարոյկ ան-
գլըր, կամ ի գետն սրբազան. և կամ
գէթ քչել զգաղանս և զանգեղս, որք
ի լոյս տուրնջեան գիշատէին զնոսին:
Մահացելոցն ոչ ստուգեցաւ թիւ. այլ
ըստ հասարակաց համարոյ ի բիւրս բիւ-
րուց գումարէր: Եւ գոյժս այս յաւել
ղայրացուցանել ընդ իրս Հնդկաց Վնդ-
դիա: Խռովեցան վաճառակիցքն ընդ վը-
տանգչահից իւրեանց. յուզեցան գութք
լաւաց ամենեցուն ընդ աղէտս եղիւ-
լեացն այնոցիկ. և սրտմտութիւն խառ-
նեցաւ վաղ ընդ գթութեան: Համբաւ
հնչեաց, թէ վաճառական պաշտօնէիցն

ածեալ էր զսոյն, գնելով զորից աշխարհին ողջոյն, և վաճառելով զայն ընդ ութեկին ընդ տասնեկին և ընդ երկու տասնեկին աւելի արծաթոյ քան ըզգինս նորին. և թէ ուրումնն ի նոցանէ, որոյ չէր ի հերուն դրամակշիւ հարիւր, յղեալ էր ի սովու անդ վեց բիւրս ի Լոնտոն: Ամբաստանութիւնքս այս թըւին մեզ տարապարտ: Թէ ի մեկնել անտի Նլայվայ, իշխեալ էր նոցա առնել զվաճառաշահութիւն որիզոյ, այն չէ անհաւանելի. թէ ի գալ նոցա ի վաճառականութիւն որիզոյ, հարկ էր նոցա առ ի չգոյէ յաճախութեան վաճառոյն, չահել արծաթ, և այն չէ երկու աւելի. սակայն չիք տեղի կասկածոյ, թէ նոցա իցէ ածեալ, կամ զայրացուցեալ զարկածս ի բնական պատճառաց բացատրեալս ըստ բաւականին: Աղաղակն, որ յաճախեաց զնոցանէ, այնպէս էր անտեղի, որպէս այն՝ որով առ ի չգոյէ հնձոց չարահամբաւեցին երբեմն և աւագանին, և տակաւին չարահամբաւեն

պառաւունք զվաճառականս ընդոց: Այլ թանձրանայր աղաղակն համաշխարհական. մինչև գողանալ և զմիտս այնորիկ, որ գեր ի վերոյ կայր մոլորութեան ռամկին. այն է Սմիտհ: Առաւել զարմանալի այն էր, զի ի չարաշուկ պատահարաց աստի՛ Վլայվ յաչաց ելանէր ամենեցուն: Ի սկսանել սովոյն, էր նա յամաց հետէ յԱնգղիա. և ոչ ինչ ի կարգաց նորա պատճառս ետ նշաստուն: Եթէ արարեալ էր արքանեկաց վաճառակցութեանն տուրևառիկ վաճառորիզոյ, անցեալ էր նոցա զկանոնաւն, զոր եդ և պինդ կալաւ առ իշխանութեամբ իւրով: Այլ որպէս ասացաք, թուէր նա յաչս հայրենակցացն պարագլուխ հնդկաւագաց ամենեցուն, և բնաւից բարուց նոցա յարացոյց. և մինչ ապարանս կանգնէր և տնկէր այգիս յԱնգղիա, պարտաւոր դրեցաւ ամենայն վընասու երաշտութեան ի Բենգալ:

Ատեան տեսչութեան Անգղիոյ չէ էր ցայս վայր խնամով ուշ եդեալ արեւ.

լեան վեճակաց աղբին ։ Անդստին ի Գե-
որգայ Երկրորդէ հետէ՝ արագ յաջոր-
դութիւնք տկար յանձանձանաց, մերթ
շնթեալք և մերթ խարդաւանեալք
յարքունեաց, զնմանութիւն և եթ բե-
րէին զշխանութեան ։ Նենգ յարքու-
նին, աղմուկ ի մայրաքաղաքին և խլրա-
մունքն ապստամբականք ի հատուա-
ծեալս Սմերիկայ, ոչ տային խորհրդ-
դականաց արքունի՝ պարապով քննել
զքաղաքավարութիւն շնդկաց. և ի խըն-
դիր առնել նոցա զնմանէ, խնդիր նոցա
էր հարեանցի և յողբողք ։ Չաթամ ի
խորհրդակից կալ իւրում առ Ժամա-
նակ մի Գեորգայ Երրորդի, խորհեցաւ
ապաքէն զբռամբ ածել իշխանաստո
հարիւք զվեճակս վաճառակցացն հընդ-
կայնոց . այլ ըմբռնեալ յախտ նորա-
նշան, մթադնեցաւ հանձար նորա նշու-
լագեղ. և խորհուրդ նորին ել ի դերև ։

Ապա յամին 1772, զգացին բազումք
զի ոչ ևս մարթ էր աւագանւոյն ապախտ
առնել զիրս շնդկաց ։ Հզօրագոյն էր

տեսչութիւն նոցա քան զբնաւից, որք
յետ երկպառակութեան Պիտայ և ռա-
մշկականացն կալեալ էին զշխանու-
թիւն ։ Ոչ գրաւէր հոգ առտնին կամ
տարաշխարհիկ խնդրոց զմիտս նոցա .
սուղ և պատիր լռութիւն էր ի մէջ եր-
կուց մրկաց ։ Գաղարեալ էր խռովու-
թիւն ատենին. դժկամակութիւնք Ա-
մերիկայ չե ևս սպառնային պատերազմ
ընտանի . կնձիւն դրամոց վաճառա-
կցութեանն ածեալ էր տագնապ մեծ .
վասն որոյ հարկ եղև աւագանւոյն հո-
գալ զայնմանէ. և ահա ամպրոպք ընդ
երկար կուտակեալք, որոտընդոստ ճայ-
թեցին համօրէն ի գլուխ Վլայվայ ։

Բուռն էր նմա յամենայն կողմանց .
ատել ընդ աշխարհն ողջոյն . ատել յա-
տենին վաճառակցութեան. ատել ի մա-
նաւանդ առ ընչաւէտ և մեծաղբ ար-
բանեակս նորա, որոց ընչաքանդուութեան
և բռնաւորութեան կացեալ էր թումբ
և ամբարտակ ։ Կրկին էր նմա Ժուժկա-
լել ստգտանաց, զգործոց իւրոց բա-

րեաց և չարաց, զամենայն զեղծութեանց
հնդկայնոց, և զամենայն ուղղութեանց
նոցին : Պայման քաղաքավարութեան
աշխարհին բառնայր ի նմանէ զայս ձեռն
կալութեան և զհզօր կուսակցաց : Էր նա
ի համախոհից Քրէնվիլայ . որոց թէ և
տարածայնեալ ի տեսչութենէն , չէր
սերտիւ միաբանեալ ընդ այլս յընդդի-
մական հերձուածոց ատենին , ընդ փո-
քու գնդին , որ տակաւին զհետ երթայր
բախտին Չաթամայ , և ընդ մեծի և մե-
ծարոյ դասուն՝ որում առաջնորդէր
Հռոքինգամ : Քրէնվիլ վճարեալ էր յայն-
ժամ ի կենաց , և կուսակիցք նորա վա-
րատեալք . և Կլայվ ուրոյն ի հզօր համա-
խոհութեանց անտի , որ պառակտէին
զատեանն , ապաստանեալ էր ի վարկս
և եթ ատենակալացն ընտրելոց իւրեւ :
Թշնամիք նորա , զի մի ասասցուք առա-
քինութեանց նորա , էին արք անխիղճք ,
արիւնախանձք , և անագորոյնք : Չարա-
կամութիւն նոցա խնդրէր համաջինջ
կորուսանել զհամբաւ նորա և զձօխու-

թիւն : Տենչային նոքա տեսանել զնա
տարագրեալ յատենէն , զթէս նորա
փետեալ , զկալուածն հատեալ ի գանձ
արքունի . և յերկբայս լինիմք , թէ այդ-
պիսում իսկ թշուառութեան մարթ էր
զպասուք վրիժու նոցա յափուցանել :

Ատենական հնարք Կլայվայ յար և
նման էին զնուորական հնարին նորին :
Լքեալ յամենեցունց , պաշարեալ ի խը-
ռանէ , մատնեալ ամենեւին ի վտանգ , և
անարժան համարէր կալ ի դիմամարտ .
այլ խիզախէր , խոյանայր , յարձակէր
ի վերայ : Ի սկզբան անդ հակաճառու-
թեանց զերաց հնդկայնոց՝ յոտն եկաց
յատենին . և երկայն և ներկուռ բանա-
խօսութեամբ հերքեաց ըստ մասանց
մասանց զամբաստանութիւնս զեւրմէ :
Այսու ատենաբանութեամբ ասի յոյժ-
աղքեալ նորա յունկնդիրս : Չաթամ,
որ արդ իբրեւ ստուեր անձին իւրոյ ա-
ռաջնոյ՝ ի թատեր անդ փառացն սիրէր
դեպերել , եկաց զայն գիշեր ընդ սրա-
հիւ ատենին . և ասէր ոչ լուեալ ուրեք

ատենախօսութիւն վայելչագոյն: Ի տիպ
հարաւ այն ապա ընդ խնամով Կլայվայ.
և բովանդակ շնորհելով իսկ նմա զգրա-
գէտ բարեկամացն օգնականութիւն,
ցուցանէ այն տակաւին ոչ միայն զկորո-
վի խելամոռութիւն նորա և զարուածիւն,
այլ և զաջողութիւնս մտաց ի հետազո-
տութիւն և ի ճարտարութիւն բանից
ճահաւորս, զոր հանապազորդ կրթու-
թեամբ մարթ էր ածել ի ծայր կատար-
ման: Եւ բովանդակեալ զլատագովու-
թիւն իւր ի հայթայթանս յետին յան-
ձանձանաց իւրոց, այնպէս ցրեաց զբա-
րուրս, զի ի դէպ թուեցաւ թշնամեաց
նորա շրջել զարձակմունս իւրեանց այ-
նուհետեւ ի կանխագոյն մասն կենաց նո-
րուն:

Եւ կանխագոյն մասն կենաց նորա
ընծայէր՝ ըստ ոչ բախտի՝ զեծբիծս ի
խանձ թշնամութեան: Ընտրեցան ո-
մանք ի ձեռն վարկից, առ ի խոյզ և
խնդիր առնել յիրս Հնգկաց. և զբո-
վանդակ պատմութիւն այնր մեծի յե-

ղափոխութեան, որ իջոյց զՍուրաջա,
և յարոյց զՄիր Զափար, մանր կրկու-
ցին սոքա չարակամ խորհրդով: Զգե-
ցաւ Կլայվ անխնայ ի հարց և ի փորձ
ճղճիմ. զորմէ ապա բողոք բառնայր սըր-
տառուչ, թէ ինքն ասպետն Պլասեայ՝
գատեցաւ իբրեւ զգող կծծի: Համար-
ձակ և անկեղծ պատասխանիք նորա շատ
իսկ յայտ առնէին քանի օտար ի բնա-
ւորութենէ նորա էր նենգ, յոր էջն
երբեմն ի գործակալութեան Հնգկաց:
Խոստովան եղև որով հնարիւք պատ-
րեալ զՈմիչոնտ, և յաւել համարձակ,
ոչ յամօթ լինել ընդ այն, և ի նոյն
դէպս ըստ նմին օրինակի վարել վերբո-
սին: Ասէր իսկ արծաթ բաղուած ընկա-
լեալ ի Միր Զափարայ. այլ ժխտէր մա-
տըն լեալ այնուիկ պարտուց բարոյա-
կանին և պատուոյ. նա զի անընչասի-
րութեամբն գովելի զանձն համարէր.
և ոչ վայրապար: Եւ նկարագրեաց աշ-
խոյժ բանիւք զհանգամանս յաղթանա-
կի իւրոյ. իշխանք մեծամեծք ի հաճոյս

իւր ապաստանեալ . քաղաք բազմա-
գանձ խիթացեալ ի լինելոյ յաւար . ըն-
չեղ սեղանաւորք զմիմեամբք ելեալ, ի
չահել զԺպիտ նորա . միեւրք ոսկւոյ և
գոհարաց բացեալ նմա միայնոյ . և ի վե-
րայ էած մեծաձայն . Երդուեալ յեր-
կինս, ո՞ գահերեց, ահա զարմուցեալ
եմ ես ինձէն ընդ չափոյս իմ:

Յերկարեաց քննութիւնն յոգնամաս-
նեայ . մինչև արձակել ատենին, չև վը-
ճարեալ զայն . զոր ի միւսանգամ գու-
մարել իւրում, յառաջ մատոյց անդ-
րէն: Ապա իբրև կատարեցին քննիչքն
զվաստակս իւրեանց, դիւրին էր գիտ-
նոց և արդարասիրաց զեւս իրացն գու-
չակել: Յայտ իսկ էր, զի Կլայվ յան-
ցաւոր գտանէր փնասուց, զոր անհնար
է բարեբեւ, առանց թշնամանելոյ զզո-
րութիւն հանուրց օրինաց սրբագու-
նից, որք զհաղորդութիւնս ուղղեն ըզ-
մարդկան և զպետութեանց: Այլ ոչ
ինչ նուազ յայտ էր և այն, զի յանձին
եբեր զաղորդութիւնս մտաց մեծամեծս,

և զմեծամեծ իսկ լաւութիւնս, զի սպաս-
մեծ մատոյց և հայրենեաց իւրոց և Հընդ-
կաց . և զի ոչ եթէ առ փնասու գնացիցն
ընդ Միր Զափար, և ոչ վասն վարելոյ
նենգաւ ընդ Ոմիչոնա, այլ առ անդըր-
դուելի կալոյ նորա հակառակ ագահու-
թեան և բռնաւորութեան եղև եկակոչ:

Ոչ ինչ ամոքէ զառօրեայ օրէնս ար-
դարութեան ի պատուհաս եղերանց:
Մեծամեծ վաստակոյ ուրուք ոչ է ո-
ղոքել զամբաստանութիւն դուքնաբեայ
յանցանաց նորա: Յառաւօտու կիւրա-
կէի վաճառեալ ուրուք գարեջուր, չիք
նմա անբասիր առնել զանձն այնու՝ զի
ոգի ի բռին կեցոյց զմարդ, կամ եթէ
գամբռ լծիցէ ի կառս մանկան իւրոյ
աղայոյ, չիք նմա շատագովել զանձն,
վասն զի վէրս ընկալաւ, մարտուցեալ
ի վերայ հայրենեաց: Սակայն ոչ է օրէն
այսպէս դատել զարս դեր ի վերոյս քան
զպայման ընդեւական մարդկան, փոր-
ձեալս յանընդեւական հրապուրանաց,
և անընդեւական անտակցութեան ար-

Ժանիս: Իստ առնել անկ է Ժամանա-
կակցաց ընդ արս այնպիսիս, զոր օրի-
նակ դատ արասցեն ընդ նոսա յետինք:
Ապաքէն չէ արժան գեղերեսել զթե-
րուծիւնսնոցա. այլ արդար կշռեսցուք
զթերուծիւնսնոցա և զլաւութիւնս.
և ի հակել կշռոյն ի կողմն լաւութեանց,
անբասիր արասցուք զնոսա, և գովես-
ցուք իսկ: Չիք ի պատմութեան իշխան
մեծ և ոչ մի, թէ անպարտ արձակիցի
ի դժնեայ դատաւորէ, որ ի յանցանս
ինչ նորա զակն պիշ ունիցի: Բրուս՝
փրկիչ Սկովտիոյ, Մաւրիկ՝ ազատիչ
Գերմանիոյ, Ուիլիէմ՝ փրկիչ Հոլանտի-
ոյ, զաւակ նորա վեհ աղատարար Անդ-
ղիոյ, Մորէս՝ խնամապետն բարի, Կոս-
մոս՝ հայրենեացն հայր, Հենրի Չորրորդ՝
Գաղղիացւոց, մեծն Պետրոս՝ Ռուսաց,
և ո՞րք ի սոցանէ կարիցէ կալ առաջի
փորձոյդ: Պատմութիւն ձգտի ի տե-
սութիւնս ընդարձակագոյնս. և իմաստ
նագոյն դատաստան զմեծամեծ խնդրոց
քաղաքականաց այն իսկ է, որ կանխէ
ի դատակնիք պատմութեան:

Այսպէս խորհէին զԿալայայ արք ըզ-
գօնք և արդարակորովք յամենայն դա-
սուց: Անբիծ քարոզել զնա ոչ կարէին.
այլ և ոչ կամէին լքանել զնա ի ճիրանս
գաղանամիտ և չարահախանձ վոհմակին,
որ զգետնել զնա և ձրձել մեամային:
Նորթ, որ չէրն սիրով ընդ նմա, ոչ կա-
մեցաւ ի նեղ արկանել զնա: Եւ մինչ
դեռ քննութիւնն ընթանայր, Կալայ որ
յամաց հետէ դրեալ էր յասպետու-
թիւն, պատկեցաւ մեծափառ ի մատրան
Հենրէայ Եօթներորդի. և վաղ յետոյ
կարգեցաւ ի հաղարապետ Շրոպայ-
ւայ: Ի համբուրել նորա զճեռս՝ ըստ
օրինի, Գէորգ Երրորդ, որ միշտ գթա-
սիրեալն էր ի նա, ընկալաւ զնա մեկին
առ իւր. և զկէս Ժամու խօսեցեալ ընդ
նմա զքաղաքավարութենէ Հնդկաց, գո-
րովեցաւ ակներեւ ընդ պատմել հալա-
ծական սպարապետին զվաստակս իւր,
և զգարձ փոխարինին նոցին:

Ածաւ ապա ամբաստանութիւնն բա-
ցայայտ ոճով առաջի ատենին: Բորկոն՝

քննականացն նախագահ, այր հանձարեղ, բարեձև և ծաղըրասէր, ախորժարար մատենադիր Թատերական, զօրավար քաջարի և բաղմահմուտ, նա մատեաւ դատախազ: Պառակտեցան աւագանին. զի ամենայն խնդիրք ի դարուն՝ հրապարակաւ քննէին, բաց յայնցանէ որ ի պետութենէն և կամ հակառակ նորին մատուցեալք: Թորոյ պաշտպան օրինաց յոսոխաց անտի էր և նա. իսկ Վետերպորոն իրաւագէտ հասարակաց, որ կապեալն էր սիրով ընդ Կլայվայ, ջատագովեաց զբարեկամ իւր սքանչելեօք փաստից և բարբառոյ: Տես զի Թորոյ յետոյ քան զամս ինչ երևելի ախոյեան եկաց Վարենայ Հաստինքսայ, և Վետերպորոն դժնէագոյն ի հալածչաց քաղաքավարին մեծի, այլ ոչ անբըծի: Կլայվ անձամբ վասն անձին առնէր պատասխանի. ոչ երկայնաբանեալ, և ոչ արուեստախօսեալ որպէս ի հերուն. այլ բանք նորա կորովիք և ազգութի: Պատմեաց զմեծամեծ նահատակու

Թիւնս իւր, և զվրիպակս. և յուշ արարեալ ունկնդրացն, զի առաջի կայր նոցա սահմանել ոչ միայն զպատիւ իւր, այլ և զանձանց պատիւ, ել յատենէն: Վճիռ ետ ատենան, զի պետութեան միայն են ինչք ստացեալք զինուք պետութեան. և զի որ խորեն զայնս պաշտօնեայք՝ լուծանեն զօրէնս: Վճիռ ետ դարձեալ, զի պաշտօնէից անդդիացեոց Թուէր հանապազօր առ ոտն կոխեալ զողջամիտ զայս օրէնս ի Բենգալ: Ի վաղիւ անդր քայլ մի ևս յառաջ մատուցեալ, վճիռ ետ, զի Կլայվ ի ձեռն զօրութեան աստիճանի իւրոյ որպէս հրամանատար զօրացն Անգղիացեոց՝ կալաւ արծաթ յուրով ի Միր Զափարայ: Աստանօր զկայ էառ ատենան. ընկալեալ էր զմեծագոյն և զփոքրագոյն նախագատութիւնս շարաքանութեան Բորկոնայ. այլ կասէր առնել զհետեւութիւնն տրամաբանական: Իբրև յարեաւ խնդիր, Թէ զեղծեալ էր Կլայվ իշխանութեամբ իւրով, և օրինակ չար տուեալ

պաշտօնէից հասարակաց, էանց խնդիրն ըստ առաջին մասին, և ընդունելի եղև ատենին: Ապա յետ ուժգին հակաճառութեան ձգելոյ անդր քան զժադել առև, առաջարկեաց Վեներբորոն ըզմեծավաստակ երախտիս Կլայվայ առ հայրենիս. և այս խնդիր էանց առանց երկպառակութեան:

Եւք այսր նշանաւոր դատաստանի թուի մեզ բաւական ի ցոյց արդարութեան, զգօնութեան, և խոհականութեան ատենին: Ապաքէն ոչ ինչ սադրէր զնա կամակորել զիրաւունս. եթէ փութիշ ամբաստանութեան լինէր զարանց օտարախոհից, դատափետէր արդեօք զնոսա, սակայն դատ Կլայվայ չէր դատ կուսակցութեան. վասն որոյ իմաստութեամբ վարեցաւ ատեանն, և լաւութեամբ՝ որում միշտ իսկ իցէ ակն ունել ի Ժողովոյ արանց երևելեաց, ոչ կուրացելոց ի հերձուածոյ:

Նէզ և արդար դատաստան ատենի տեսչութեան Անգղիոյ ևս քան զևս բա-

րեհամբաւեցաւ ի զուգակշռոյ: Թշուառ տէրութիւն Լուգովիկեայ Նիգետոսաներորդի փոլոտեալ էր պէսպէս՝ գրեթէ զամենայն Գաղղիացիս հայրենասէր վաստակովք իւրեանց հռչակեալս յԱրևելս: Լապուրտոնէս ձգեալ ի բանտ, ել անտի յետ բազմամեայ տառապանաց, առ ի վճարել և եթ զկեանսն: Տրուէս ի մեծութեանցն կապեալ, և սըրտաբեկեալ յարհամարհանաց արքային, սուղաւ ի գերեզման անփառունակ. Լալլի դայլ ի բերան վարեցաւ ի մահս նորդ: Իսկ տեսչութիւն Անգղիոյ իրաւաւնէր կենդանի զըրավարի իւրում՝ այնու արգարասիրութեամբ, որ դուն ուրեք պատահէ, բայց միայն ի բաժին մեռելոց: Առաջի եգ զանմուշք իմաստահանական. և հեղեկ ակնարկեալ ուր ստերիւրեալ էր նա ի նոցանէ, ամբեաց աղնուական ներքողիւ բարեմասնութեանց նորա զպարսաւ իւր: Այս համբաւ հեացոյց զՎոլտեր, որ միշտ մեծարէր զԱնգղիա, և ցանդ նշաւակել

խնդրէր զմոլորութիւնս ատենինցն Գաղ-
ղիոյ : Ապաքէն զայսու ժամանակաւ
Թուրի ուշ ի կուրծս անկեալ նորա պատ-
մադրել զաշխարհակալութիւն Բենդա-
լայ . զի զեկոյց զմիտս իւր Մուրայ զը-
ւարձաւի մատենագրին , որ այց արար
նմա ի Փեռնի : Վետերբուրն ցանկայր
լրման խորհրդոյն , և ժտէր զԿլայվ տալ
նմա զտեղեկութիւնս կարևորս : Եթէ
կատարէր Վսլտեր զառաջարկութիւն
իւր , մատենան նորա բովանդակէր ան-
երկբայապէս զվէպս բազումս , ցան-
կալիս , զարմանազանս , զիմաստս յո-
լովս , ճմարիտս , գորովականս , դժնեայ
երգիծանօք բացատրեալս , զվրիպանս
անբաւս , անհեղեղս , զբարբանջս յո-
գունս զմովսիսեան ժամանակագրու-
թենէն , զայպանութիւնս ոչ սակաւս
զառաքելական երիցանւոյն , և զգերա-
բուն պատգամս աստուածայինս գողա-
ցեալս ի սուրբ աւետարանէն , և եղեալս
ի բերան առաքինի և իմաստասէր Բրակ-
մանաց :

Եւ արդ աներկևան վայելէր Կլայվ ի
մեծութիւնս իւր , և ի պատիւս , պար-
առեալ ի բուն բարեկամաց և յազգա-
կանաց , և չէ ևս անցեալ զաւուրբ :
Այլ ամպք ի բազմաց հետէ զմտօքն դի-
զացեալք՝ պատէին զայն այժմ Թանձր
ի մուլլ , Լլկէր նա անդասին ի մանուկ
տիոց դարձադարձիւ այնր անհասանելի
Թախծութեան , որ է զի զեղու ի հըր-
ճուանս , և է զի խնդայ ի գիւտ մահու :
Մինչդեռ դպիրն էր ի Մադրաս , երկիցս
փորձեցաւ երթալ զիւրովին . այլ ապա
գիւր արարին նմա զբաղանք և յաջո-
ղուածք : Ի Հնդիկս մինչ պարապէր ի
մեծամեծս , և յԱնգղիա այն ինչ նորա-
հրաշ բերկրանս ընծայէին նմա ճոխու-
թիւն և աւագութիւն , զգեմ կալաւ
ընդաբոյս լլկանացն : Բայց արդ չէր նը-
մա առնել ինչ , և ոչ ըղձալ իմիք . և
միտք նորա ժիւ խամրէր և Թաղամէր
յանդործութեան , որպէս բուսակ յան-
պատկան ուրեք նահանգի : Հալածանք
ի խորամանկ Թշնամեաց , նախատինք ի

դատաւորաց, ստգտանք ատենին թէ և թեթեք, գիտակցութիւն համարելոյ զնա յոգունց ի հայրենակցացն՝ բռնա կալ անդուծ և չարանենգ. այս ամէ նայն միահաղոյն զայրացուցանէին զնա և ընկճէին. Դարձեալ և տաղտապէր ի ցաւագին անտից, զոր անտացեալն էր ի յամել իւրում յերկրի յեղջեղակաց. և ի խնդիր քիւրութեան ցաւոցն ապաւինեալ էր յօգնութիւն փիլոնի, և գերեալ ի գաւառն գեղոյն: Սակայն հանձար նորա ցոլանայր երբէք երբէք ընդ մտացն մինչև ի սպառ: Էր զի ժամս ձիգս լուռ և անշարժ բազմեալ, ընդ ոստնոյր ապա ի վէճ խնդրոյ մեծի, և կորովակի հանգէս արարեալ ամենայն աջողութեանց մտաց զօրավարի և քաղաքավարի, անկանէր ընկզմէր անդրէն ի հանգիստ իւր տխրատեսիլ:

Բռնանայր յայնժամ գծաութիւն ընդ Ամերիկայ, բախիւն սուսերաց թուէր անհրաժեշտ. և իղձ լինէին աւազանին օգտել զինուորական աջողու-

թեամբ կշարժայ: Եթէ էր նա տակաւին, որ ինչ էրն երբեմն, յորժամ երեկ զպաշարուամ Պատնայ, և կորոյս զգօրս և զնաւս Հոլանտացւոց ի բերան Գանգեայ, ընկճէր արգեօք վաարանջու թիւն քաղթականին, և անջատումն այն անհրաժարելի յապաղէր զամս քանի մի: Այլ անագան էր յոյժ, և հզօր միտք նորա հիւծէր արագ արագ յաղբի աղբի տառապանաց: Յամի 1774, ի քսաներորդ երկրորդ աւուր ամսեան նոյն մերերի զրաւեաց զանձն ի կենաց. այն ինչ լցեալ քառասներորդ իննեւորդ ամի տիոցն:

Յայսմ ահաւոր կատարածի այնքանեաց յաջողութեանց և փառաց՝ աւմիկն զհաւաստիս և եթ նկատէր զամենայն մտահաճութեանց իւրոց. և ի բարեկրօնից իսկ և ի հանձարեղաց՝ ի մոռացման արկեալ ոմանց զպատգամս Զմարտութեան, և զիմաստասիրութեան, վարկան զեղբրական վախճան նորա արժանահաս պատուհաս արգարագատ երկ-

նից և արհաւրաց խղճի։ Այլազգ ամե-
նէին խոկամբ մեք ի տեսարան մեծի մը-
տաց վտանգելոյ ի յափրանաց, ի դառ-
նակսկի՛ծ վիրաց պատուոյ, ի մահացու
ախտից, և յես մահացուն գելոց։

Այլով զառաժառ ի սխալանս ծա-
նունս. և մեք ոչ հնարեցաք բարեբեւ
զնոսա։ Այլ սխալանք նորա ընդ վա-
տակոցն զուգակշռեալք, և ի հրապու-
րացն ոչ զատուցեալք, ոչ վրիպեցուս-
ցեն զնա յիրաւանց մեծաբանաց ի միտս
յետնոց։

Յառաջնոյ եկաւորութենէ նորա ի
Հնդիկս, սկսանի թուաբերութիւն համ-
բաւոյ անգլիական զինուոց յԱրեւելս։
Չե երևեալ նորա, անգոսնէին անդ
Անգլիացիք որպէս փերեղակք. ուր
Քաղղիացիք բարեբանէին իբրեւ ժողո-
վուրդ կազմեալ ի յաղթութիւն և յիշ-
խանութիւն։ Քաջութիւն նորա և աջո-
ղակութիւն լուծին զհմայն։ Ի դիմա-
մարտութենէ Արկոտայ սկիզբն առնու
երկայնաձիգ շարայարութիւն արևե-

լեան յաղթանակաց, որ անկմամբ Խիդ-
նեայ կատարի։ Եւ մի լիցի մոռացօնք,
զի ամաց նա քսան և հիգից միայն էր,
յորժամ հասուն համարեցաւ զանձն ի
զօրավարութիւն. պատիւ պատանեկու-
թեան դժուարագէպ։ Ապաքէն Աղե-
քսանդր, Քոնտէս, և Կարոլ Երկոտասա-
ներորդ տարան յաղթութիւնս մեծա-
մեծս ի մատաղագոյն ևս ի սիս, այլ առ-
ընթեր կային սոցա բազմամեայ զօրա-
վարք մեծահանձարք. որոց թելադրու-
թեանց պարտ է գրել զյաղթութիւնս
Քրանիկեայ, Հրոկրուայ և Նարվայ։
Իսկ Այլով պատանի անփորձ, փորձա-
գոյն գտանէր քան զքնաւս՝ որք զի-
նուորէին ընդ նովաւ։ Անկ էր նմա կազ-
մել զանձն, կազմել զզօրագլուխս իւր,
կազմել և զգօրս։ Մի ոք միայն յուշ լի-
նի մեզ, որ ի նմին հասակի ետ զնոյն
ցոյց պատերազմական հանձարոյ. Նա-
պոլէոն Բոնապարտ։

Երկրորդ երթ Այլովայ ի Հնդիկս,
սկիզբն առնէ քաղաքական իշխանու-

Թեան Անգղիացւոց անդ: Ճարտարու-
թեամբ իւրով և անդրդուութեամբ ար-
գիւնացոյց նա ընդ ամփսս ինչ՝ առաւել
քան զամենափայլ անուրջս հեղեալս
ի ցնորս մտաց Տոպլեայ: Ոչ այնպիսի
անբաւ երկիր յուսթի, ոչ այնչափ
գանձուց հասք, ոչ այնքան բազմութիւն
հպատակաց յաւելան երեքք ի աէրու-
թիւն Հոովմայ՝ ի բարեփառագունէն
յիշխանաց իւրոց: Գարձեալ և աւարք
այնպիսի փարթամք ոչ անցին բնաւ ընդ
յաղթական կամարօք, ընդ նուիրական
ուղին ի մէջ բազմամբոխ հրապտարկին
տծեալք առ սեամս մեհենին տարպեանն
Արամազդայ: Համբաւ նոցա, որ հարին
զԱնտիօք և զՏիգրան, նսեմանայ առ
բազմապայծառ նա հատակութեամբք
պատանւոյն անգղիացւոյ, կացելոյ ի Գը-
լուխ քեդի փոքու քան զէէս հոովմեա
կան լեզէնի:

Յերրորդ այցելութենէ Կլայվայ ի
Հնդկէս, սկսանի ժամանակագրութիւն
անարատութե՝ յանձանձանաց պէտու-

Թեան Անգղիացւոց յարեւա: Յամի
1765, յորժամ էջ Կլայվ ի Կալկաթա,
արձակէին անդր Անգղիացիք առ ի վա-
ղագոյն ճոխանալ և եթ ամենայն մար-
թանօք. նա նախկին մարտ ետ անվեհեր
և անաջառ ընդ անհեգեգ սովորութեան
կռփանաց, կաշառանաց և զրկանաց.
և ի մարտի անդ վտանգեաց զհանգիստ
իւր, զհամբաւ և զփարթամ ճոխու-
թիւն: Ակնածութիւն իրաւանց՝ որ ար-
գելու զմեզ պատրուակել, և կամ պա-
ճուռէն զվրիպակս աւուրց նորա առաջ-
նոց, նոյն և հարկ առնէ մեզ հաւանել,
զի աղնուարար փոխարինեաց նա վրի-
պակացն այնոցիկ: Եթէ բարձան նախա-
տինք վաճառակցոցն և պաշտօնէից նո-
ցա, եթէ լուծ օտար տէրանց՝ այլուր
քան զամենայն լուծս ծանրակիր, թե-
թե գտաւ ի Հնդկէս՝ քան զամենայն բը-
նիկ իշխանութեանց և զնիկ հուզկա-
հարացն, որ ահ արկանէին յառաջա-
գոյն ընդ բնաւ գաշաւալորն Բենդա-
լայ, եթէ յաջորդեցին պաշտօնեայք ոչ

ինչ նուազ երևելիք յուզողութիւն, յան
ընչասիրութիւն և ի նախանձ օգտի
հասարակաց, քան ի հմուտութիւնս և ի
ջանս. և եթէ տեսանեմք այժմիկ զարս
անուանիս՝ զի առաջնորդեալքաշայաղթ
բանակաց, և զարքայս կացուցեալ և
ընկեցեալ՝ պանծան թ բարեփառ չքա.
ւորութիւն իւրեանց, յորժամ դարձ
առնեն յաշխարհէն՝ որ երբեմն կարկա
ռէր ամենայն ընչաքաղց պանդխտի զոյս
անսահման մեծութեանց. գրուածիք
այսր ամենայնի ոչ սակաւ պատկանին
կլայմայ: Անուն նորա յարձանագերս
աշխարհակալաց գերակայեալ, այլ ԴԸ-
րոշմի և յազնուագոյն ցուցակի. ի ցու-
ցակի այնոցիկ, որ վաստակեցին և վըշ-
տակրեցին ի բարօրութիւն մարդկան:
Մարտիկն սահմանեաց պատմութիւն
բարձ զուգապատիւ ընդ Լուկուլեայ
և ընդ Տրայիանու. այլ և նորոգողին բա-
րեկարգութեանց՝ ոչ ժխտեաց զբա-
ժին այնր յարգանաց, որով գրուէ Գաղ-
ղեա զիշատակ Տրիկոտայ, և որով յե-
տինք ի Հնդկաց յառեսցին յանդրի անդր
Ուելլեմայ Բենտինգայ:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԻՆՁ

Արկոտ Arcot
Արնի Arnee
Բոշեբոջ Budjebudje
Բոսսի Bussy
Բորկոն Burgogne
Բորք Burke
Բրաւն Brawn
Բրուս Bruce
Գուալիոր Gualior
Թուրլոյ Thurlow
Իռք Irish (Իւրանտայիք)
Կոնեվերամ Conjeveram
Կոնուա Conway
Հաւնդուտան Rajpootan
Հույ Roe
Հույ Row
Հույիլկոնտ Rohilcund
Հոոնհիստինգ Rungeeing
Հոոտոլլոյ Roydullub
Հոոքինկամ Rockingham
Հոոկրուա Rocroy
Մեքալէ Macaulay
Մորէս Murrey
Յոկեա Սայա Jugget Seit
Յոմնա Jumna

Յոնսոն Jonson

Յոնս Junt

Նիզամ Ալմուկ Nizam al Mulk

Չոնսա Chunda Sahib

Պիտ Pitt

Պլասե Plassey

Պունա Poonah

Չովրինգ Չովրինգ Chowringhe

Սաքուիլ Sackuille

Սաքսե Saxe

Վալպոլ Վալպոլ Walpole

Վատսոն Watson

Վատս Watts

Վելլոր Vellore

Վեդդերբորն Wedderboron

Վիլքես Wilkes

Տանջոր Tanjore

Տիմերի Timery

Տուպլես Dupleis

Տորկոս Turgot

Փերնեի Ferney

Փոքս Fox

Փորս Ford

Փուդ Foode

Բոփկեր Cooper

5m

705

2013

